

Molla Lutfi'nin 'es-Seb'u's-şidâd' Adlı Risalesinin Tahkik ve Değerlendirmesi

Öz: Bu makalenin konusu Osmanlı âlimi Molla Lutfi'nin “yedi muhkem soru” anlamındaki *es-Seb'u's-şidâd* adlı eseridir. Eser Osmanlı Devleti'nde padişahın huzurunda yapılan tartışmaların bir ürünüdür. Makalede öncelikle eserin adı, telif tarihi ve telif sebebi yazıldı. Risalenin ilk defa iki farklı sürümü olduğu tespit edildi. Bu iki farklı sürüm karşılaştırıldı. Risalenin içeriği tartışıldı. Molla Lutfi'nin risalede tartıştığı konular sıralandı. Risalenin Cürçânî'nin bilimlerin konusu hakkındaki ileri sürdüğü görüşlerine yapılan itirazlardan oluştuğu belirlendi. Molla Lutfi'nin Cürçânî'ye karşı ileri sürdüğü itirazların özellikle bilimlerin konusu meselesiyle ilgili olduğu gösterildi. Bu çerçevede bilimlerin konusu, konuların birbirinden ayrışması gibi bilim felsefesini ilgilendiren konular ele alındı. Felsefe, kalam, hesap ilmi ve aritmetik gibi bilimlerin konuları ile ilgili ileri sürülen itirazlar analiz edildi. Bilimlerin konusunun hakiki, itibari ve mukayyet birliğinin anlamı üzerinde duruldu. Konuların mukayyet birliğinde bulunan haysiyet kayıtlarının konuya dahil olup olmadığı tartışıldı. Bilimlerdeki ortak meselelerin burhan türüyle ayrışıp ayrışmayacağı ve eğer ayrıştığı kabul edilirse bunun Molla Lutfi'nin görüşleri çerçevesinde “Bilimler birbirlerinden konularının ayrışmasıyla ayrışır” kuralını yıkıp yıkmadığına işaret edildi. Nihayet hem A hem B sürümlerinin nüshaları tespit edildi ve her iki sürümün metin tahkiki yapıldı.

Anahtar kelimeler: Molla Lutfi, Cürçânî, *es-Seb'u's-şidâd*, Osmanlı düşüncesi, bilimlerin konusu.

Critical Edition and Analysis of Mulla Lutfi's *al-Sab' al-şidâd*

Abstract: The main subject of this article is the Ottoman scholar Mulla Lutfi's work *al-Sab' al-şidâd*, which means “seven firm questions.” In the article, we showed that the work was a product of a series of discussions held in the presence of the sultan in the Ottoman Empire. We determined the name and the date of the work, and the cause for writing. For the first time we detected that there were two different versions of the treatise. We compared these two different versions in this work. We discussed the content of the treatise and listed the issues that Mulla Lutfi discussed in it. In this context we determined that the treatise initially consisted of objections to the view of Jurjâni on the subject of sciences. We showed that Mulla Lutfi's objections against Jurjâni are mainly related to the subject of sciences. In this context, we mainly discussed subjects concerning the philosophy of science such as the subject of sciences, and the distinction of subjects. We analyzed objections about the subjects of sciences such as philosophy, kalam, cal-

culus, and arithmetic. We focused on the meaning of the true, nominal, and conditional unity of the subject of sciences. We discussed whether the conditions applied to subjects are included in the subject. We pointed out whether the common issues in the sciences could be differentiated by the type of evidence and if it is accepted that this is possible, whether this breaks the rule of ‘Sciences differ from each other by the distinction of their subjects’ within the framework of Mulla Lutfi’s views. Finally, we identified the copies of both A and B versions and conducted a critical edition of the both versions.
Keywords: Mulla Lutfi, Jurjānī, *al-Sab’ al-shidād*, Ottoman thought, subject of sciences.

Giriş

Düşünce tarihinin büyük bir kısmı gibi İslam felsefe ve düşünce tarihi de bir çok bakımdan ilgi çekici münazara ve tartışmaların tarihidir. Bu tartışmalar hem Müslüman âlimler arasında hem de Müslümanlarla öteki din ve geleneklere mensup bilginler arasında cereyan etmiştir. Bu tartışmaların bir kısmı “dolaylı tartışmalar” şeklinde olup zaman ve mekan sınırına tabi olmaksızın bütün bir düşünce tarihi boyunca telifin farklı türleriyle yazılmış eserlerde kendini gösterir. İkinci tür tartışmalar ise yüz yüze ve “doğrudan sözlü münazaralar”dır. Bu tür tartışmalar konu itibarıyla dinî, toplumsal, siyasi, ilmi ve felsefi konularda; mekan itibarıyla bilginlerin kendi meclislerinde, ordugahlarda, medreselerde, vezirler gibi ileri gelenlerin ve özellikle sultanların himayesinde saraylarda yapılmıştır.

Fatih döneminde (1444-1446, 1451-1481) Osmanlı âlimleri arasında yoğun bir şekilde devam eden sözlü mübahaseler II. Beyazıt döneminde (1481-1512) de devam etmiştir. Hatipzâde (ö. 901/1496) ve Alâeddin el-Arabî (ö. 901/1496) arasında geçen tartışma ve bilahare bu tartışmanın birer ürünü olarak Hatipzâde’nin *Risâle fi bahsi’r-rü’ye ve’l-keîlâm* adlı eserini yazması II. Beyazıt döneminin ilginç örneklerinden biridir.¹ Molla Lutfi (ö. 900/1495), Molla İzârî (ö. 901/1496) ve isimleri meçhul başka âlimlerin katıldığı bir tartışma ise bilimlerin konusu hakkında yapılmış ve tartışmanın tarafları sultanın emriyle birer risale yazmışlardır ki bunların üç tanesi bugün bilinmektedir.

Risalelerdeki tartışmanın odak noktası “bilimin konusu”dur. Bilimin konusu, bilimin konusunun birliği, bilimlerin konularıyla birbirinden ayrışması hakkındaki ilk tartışmalar Aristoteles’in (m.ö. 322) *İkinci Analitikler*’inde yapılmıştır.² Aynı

1 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku’n-nu’ mâniyye fi ulemâi’d-devleti’l-Osmaniyye* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Araştırma Merkezi, 1985), 148.

2 Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2005), I/XIII (78a-79a), I/XXVII (87a), I/XXVIII (87ab).

konular *İkinci Analitikler*'in şerhlerinde de incelenmiştir. Özellikle İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *eş-Şifâ el-Burhân*'ın ilgili fasılları (II.7, III.3, III.8) ondan sonraki dönemlerde tartışmaların temel kaynağıdır. İbn Sînâ sonrasında bu mesele mantığın konusu ve burhan başlıklı bölümlerde Kâtibî'nin (ö. 675/1277) *eş-Şemsiyye* ve şerhlerinde tartışılmış,³ Sadrü's-şerîa (ö. 747/1346) konuyu fıkıh usulünün konusu bağlamında *et-Tenkîb*'de yeniden ele almış⁴ bu sebeple bu konu *et-Tenkîb*'in şerhlerinde de tartışılmaya devam etmiştir. Benzer tartışmalar diğer dini bilimlerde ilgili ilmin konusu bağlamında da yapılmıştır. Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) tefsir ilminin konusuna dair tartışmaları bunun bir örneğidir.⁵ Yine Molla Fenârî'nin *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* adlı *İsâgûcî* şerhinde incelenen cihet-i vahdet meselesi de bu konuyla ilgili olup daha sonra müstakil şerh ve haşiyelere konu olmuştur.⁶ Nitekim aşağıda ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı üzere Molla Lutfî'nin incelediğimiz eseri, mantığın ve hikmetin konusu bağlamında yapılan bir tartışmadan hareketle yazılmıştır.

Molla Lutfî'nin felsefe, kelam ve mantığın konusu hakkındaki literatürdeki tartışmaları da dikkate alarak konuyu yeniden gündeme getirmesi yeni bir literatürün oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bunlardan biri Molla İzârî'nin, *el-Ecvibe alâ i'tirâdâti's-Seb'i's-şidâd* adlı eseridir. Molla İzârî Molla Lutfî ile bizzat tartışmış ve Molla Lutfî'nin *es-Seb'ûş-şidâd*'ı yazmasının ardından ona cevabi mahiyette bir risale yazmıştır. Molla Lutfî'nin çağdaşı bir başka hasmı ise *Risâletü def'i's-şübe* adlı eserin müellifidir. Adı bilinmeyen ancak risaleden anlaşıldığına göre akli ilimlerde müderris olan bu müellif de Molla Lutfî'yle tartışmış,⁷ *es-Seb'ûş-şidâd* hakkında

3 Kutbüddin er-Râzî, *Tabrîrül-kavâ'idü'l-mantikiyye fî Şerhi Risâleti's-Şemsiyye* (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1948), 170-171.

4 Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrü'sşerîa, *et-Tavzîb alâ't-Tenkîb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1957), I/141-142, 146, 149, 152, 154; Sa'deddin Teftâzânî, *Şerbu't-Telvîb ale't-Tavzîb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1957) içinde.

5 M. Taha Boyalık, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.

6 Bu konudaki tartışmalar için bk: Kenan Tekin, "Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. yy Osmanlı İlim Düşüncesi", *Sabn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd., 2 Cilt (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 23-45.

7 *Risâle fî def'i's-şübe 'an havâşî mebâbisi'l-mevzû' min kûbeli 'ilmi'l-kelem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2271), 7a; Müellifin Molla Lutfî ile tartıştığını bu sayfada geçen şu ifadelerinden çıkarıyoruz: "Bu itirazcıya [yani Molla Lutfî'ye] muhavere esnasında defalarca söyledim ki..."

kapsamlı bir reddiye yazmıştır. Eserde Molla Lutfi'nin Cürçânî'ye (ö. 816/1413) nispet ettiği görüşlerin yanlış ve itirazların intihal olduğu belirtilerek kaynaklara atıf yapılmaktadır.⁸ Molla Lutfi ve Molla İzârî'nin metinleri Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) tarafından *el-Livâü'l-merfû'* adlı eserde değerlendirilmiştir.⁹

Bu makale işte Molla Lutfi'nin *es-Seb'ûş-şidâd* adlı eserinin tahkik, tercüme ve incelemesini içermektedir. Bu çerçevede eserin iki sürümü ve bu sürümlere ait nüshalar tanıtılmış, içerik analizi yapılmış, nihayet her iki sürümün tahkiki yapılmıştır.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Müellif

Müellifin asıl adı Lutfullah'dır. Sarı, Deli, Maktul veya Şehîd diye de anılsa da Molla Lutfi diye meşhurdur. Molla Lutfi Tokat'ta, tahminen 850 (1446) civarında dünyaya geldi. Babasından, ardından Sinan Paşa (ö. 891/1486) ve Ali Kuşçu'dan (ö. 879/1474) ders aldı. 875 (1470) yılında vezir olan hocası Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle Fatih'in kütüphanesine hâfız-ı kütüb olarak tayin edildi. Bu vesileyle "garîb ilimler"e (okült bilimler) dair kitapları inceleme fırsatı buldu. Daha sonra kitaplara ihanet ettiği iddiasıyla görevinden azledilerek müderris yapıldı, bilahare tazir cezasına çarptırılarak hapse konuldu. Görevine iade edildi ise de Sinan Paşa vezirlikten azledilip Seferhisar'a sürgün edilince onunla birlikte gitti. Sultan II. Bayezid'in tahta çıkmasıyla Bursa Yıldırım Bayezid Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Arkasından sırasıyla Filibe, Edirne, İstanbul, Bursa ve muhtemelen tekrar İstanbul medreselerinde müderrislik yaptı. Molla Lutfi ilhad ve zındıklık suçlamasıyla yargılandıktan sonra 25 Rebîülâhîr 900 (24 Aralık 1494) tarihinde boynu vurularak öldürüldü.¹⁰

8 *Risâle fi def'iş-şübe* (Ayasofya, 2271), 2a.

9 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *el-Livâü'l-merfû' fi halli mebâbisi'l-mevzu'*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: İlem, 2022) *es-Seb'ûş-şidâd* çerçevesinde çağdaş çalışmalara şu örnekler verilebilir: Şerafettin Yalçınkaya, "Molla Lütüf", *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul, 2 (1938), 35-59; Eşref Altaş, "Felsefe Nedir? Cürçânî'den Taşköprülüzâde'ye Hikmetin Konusu Üzerine Bir Tartışma" *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*, 2020, 233-261; Fatıma Sümeyye Kılaç, "İlimlerin Mevzûsuna Dair Bir Tartışma: Molla Lutfi'nin es-Seb'ûş-Şidâd Risalesi", *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-, 2020*, I, 210-222.

10 Müellifin hayatı için bk. Orhan Şaik Gökyay - Şükrü Özen, "Molla Lutfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 30/255-256; Edirneli Sehi Bey, *Heşt Bihişt: Sehi Bey Tezkiresi*, ed. Günay Kut (Cambridge: Harvard Üniversitesi Basımevi, 1978), 149-152;

2. Risale

2.1. Risalenin Adı

Risalenin ismi Molla Lutfi'nin kendi adlandırmasıyla *es-Seb'u's-şidâd*'dir. Risale Kur'an-ı Kerim'deki iki ayete telmihen adlandırılmıştır. Birinci ayet Yusuf sûresinde yedi kıtlık yılını ifade etmek üzere "Daha sonra *yedi yıl zorlu kurak yıllar* geldiğinde hazır tuttuğunuz sakladığınız şeylerden ancak az miktar beslenirsiniz." (Yusuf sûresi, 12/48. ayet) şeklinde gelmiştir. Molla Lutfi'nin esas telmih yaptığı ayet ise Nebe sûresindeki "Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik." (Nebe sûresi, 78/12. ayet) ayetidir. Bu ayette geçen "*seb'an şidâden*" ifadesi göğün sağlam, güçlü ve muhkem yapısını ifade etmektedir. Nitekim Molla Lutfi risalenin dibacesinde hem "gökleri sağlam yedi kat yaratan" diye Allah'a hamd ederek hem de eserin adını *es-Seb'u's-şidâd* koyarak eserin dibacesi ve adının içeriğindeki güçlü sorularla uyumunu gözetmiştir (*berâat-i istiblâl*).

Molla Lutfi risaleyi tartışma esnasında dile getirdiği sözlü sorularına yeni sorular ekleyerek oluşturduğunu belirttikten sonra bu "soruları *es-Seb'u's-şidâd* olarak adlandırdım" der. Risalenin B sürümünde ve minhuvatta risalenin ismiyle ilgili birkaç malumata daha ulaşabiliyoruz. Buna göre yedi soru tamamlandıktan sonra Molla Lutfi B22 numaralı paragrafta "Seyyid Şerif'in sözüne eleştiri olarak gelen ve *es-Seb'u's-şidâd* diye isimlendirilen yedi sorunun tamamı bunlardan ibarettir." der. B22'ye düşülen minhuvatta ise risalenin adıyla ilgili bir ayrıntıya daha yer verilir: "[Risalenin isimlendirilmesinde] Seyyid Şerîf'e yöneltilen sorular dikkate alındı, Tûsî'ye yöneltilen iki soru dikkate alınmadı. Çünkü risale Seyyid Şerif'e yönelik itirazlar üzerine bina edilmiştir. Tûsî'ye itirazlar ise istitraden gelmiştir. Bu sebeple sorulara '*es-Seb'u's-Şidâd*' adı verilmiştir." B2'de risalenin adının verildiği cümleye düşülen başka bir minhuvat ise "Sorular gerçekte dokuz tanedir. Ancak [Tûsî'ye yönelik] iki soru tamamlama kabildendir. Bu sebeple sorulara '*es-Seb'u's-Şidâd*' adı verilmiştir." denilir. Kısaca bu iki minhuvata göre de risaleye "yedi sağlam soru" anlamında '*es-Seb'u's-şidâd*' adı verilmiştir.

Mecdi Efendi, *Tercüme-i Şekâik-i nu'mâniyye: Hadâikü's-Şekâik* (İstanbul: Dârü't-Tıbâatî'l-Âmire, 1269), 295-300; Abdüllatif Çelebi Latîfi, *Tezkire-i Latîfi* (Dersaadet: Kitabhâne-i İkdâm, 1314), 295-297; Molla Lutfi'nin suçlanması, suçun hukukî boyutları ve öldürülmesinin ayrıntıları için bk. Şükrü Özen, "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhîliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 17-62; Şükrü Özen, "Molla Lutfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-Zındik Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 7-16.

Molla Lutfi'nin bu eserinin adını hem Molla İzârî¹¹ gibi kendi çağdaşları hem de Taşköprülüzâde, Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), Mecdî Efendi (ö. 999/1591) gibi Osmanlı müellifleri *es-Seb'u-ş-şidâd* olarak verirler.¹²

Bütün bu veriler ışığında Arslan'ın risalenin isminin *el-Es'ile bi's-seb'i's-şidâd* olması gerektiği görüşü doğru olmadığı gibi¹³ başka bazılarının *Risâle fi usûlet-i seb'i's-şidâd* olarak isimlendirmesi de hatalı okumanın ürünü olan açık bir yanlışır.¹⁴

2.2. Risalenin Molla Lutfi'ye Aidiyeti

Risalenin Molla Lutfi'ye aidiyeti konusunda ileri sürülmüş bir tereddüt yoktur. Mevcut bütün yazmalarında risalenin müellifi Molla Lutfi olarak kayıtlıdır. Kendi çağdaşı âlimler arasında da eserin Molla Lutfi'ye ait olduğu açık seçiktir. Yukarıda da belirtildiği üzere Molla İzârî, Taşköprülüzâde, Kâtip Çelebi, Mecdî Efendi gibi müellifler eserin Molla Lutfi'ye ait olduğunu belirtirler. Bu konuda hiçbir tartışma olmadığından ispata kalkışmak da bedihî olanı ispat kabilinden olacaktır.

2.3. Risalenin Telif Tarihi ve Sebebi

Risale, Sultan II. Bayezid huzurunda yapılan bir tartışmanın ardından yazılmıştır.¹⁵ Sultan II. Bayezid 22 Mayıs 1481'de tahta çıktığına göre ve Molla Lutfi 24 Aralık

11 Molla İzârî, *el-Ecvibe alâ i'tirâdâtî's-Seb'i's-Şidâd* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 600), 89b.

12 Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 283; Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 156; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'i'l-kütüb ve'l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yalıtıkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1941), 1/222; Mecdî Efendi, *Tercüme-i Şekâik*, 299.

13 Sami Arslan, *Molla Lutfi'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi'l-Ulûmî's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 21.

14 *İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususi Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953), 42; İbrahim Maraş, "Tokatlı Molla Lutfi: Hayatı Eserleri ve Felsefesi", *Divan* 14/1 (2003), 123.

15 Kâtip Çelebi, bir yerde münazaranın "vezirlerden birinin tertip ettiği bir mecliste gerçekleşti"ğini ileri sürer. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/222; Ancak hem Molla Lutfi hem Molla İzârî'nin bizzat kendileri, hem de bir başka yerde Kâtip Çelebi'nin bizzat kendisi münazaranın Sultan İkinci Bayezid huzurunda yapıldığını belirtirler. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'i'l-kütüb ve'l-fünûn*, ed. M. Şerefettin Yalıtıkaya - Kilisli Rifat Bilge (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1941), 2/976.

1494 tarihinde öldürüldüğüne göre bu iki zaman aralığı risalenin yazıldığı en kesin zaman aralığıdır. Molla Lutfi'nin hayatının son on üç yılını oluşturan bu zaman zarfında sırasıyla Bursa, Filibe, Edirne, İstanbul,¹⁶ tekrar Bursa ve tekrar İstanbul medreselerinde müderrislik yaptığı belirtilmektedir.¹⁷ Bu veriler ışığında, ayrıca Molla Lutfi'nin risalede geçen “Allah bana ... Sultan Bayezid Han'ın huzurunda münazara yollarını kolaylaştırarak beni ilahî saadet ve insan onuru ile şereflendirdiğinde”, “akranlar arasında inat, düşmanlık ve haset” ve “Sultan söylediklerimi bu risalede yazmamı emretti” gibi ifadeleri dikkate alınır şü sonuca varılabilir: Kuvvetle muhtemel tartışma Molla Lutfi'nin 1489-1490 yıllarındaki İstanbul Sahn-ı semân'daki müderrisliği döneminde¹⁸ veya sonrasında İstanbul'da müderris olduğu bir dönemde gerçekleşmiş, risale de bundan sonra yazılmıştır.

Risalenin yazılma sebebine gelirse yukarıda da ifade edildiği üzere Molla Lutfi, Molla İzârî ve *Risâle fi def'iş-şübe'ib*'in müellifi gibi bazı âlimlerle II. Bayezid huzurunda münazaraya katılmıştır. Molla Lutfi'nin A2/B2'de bizzat anlattığına göre onun bu tartışması “batılın perdeleri yüzünden hakkın yüzünün kendini göstermesini” sağlayamamıştır. Molla Lutfi gerçeğin açığa çıkmamasının sebebini kendi açıklamalarındaki eksikliğe değil, zamanın âlimleri arasında cari olan inat ve düşmanlık âdetine bağlasa da Kâtip Çelebi'nin tanıklığıyla da anlaşılmaktadır ki Sultan'ın huzurunda yapılan sözlü mübahase “Molla İzârî'nin Molla Lutfi'ye bariz bir üstünlüğüyle” tamamlanmıştır.¹⁹

Molla Lutfi risalenin yazılmasının doğrudan gerekçesini ise şöyle anlatır:

“Sultan [Bâyezid Han] ulu âlimler ve gösterişli fazıllar incelesin de doğruyu görsün ve yanlış reddetsinler; üstün kim, yenilen kim ayırt edebilsinler diye [huzurda] konuşulanların özetini yazmamı bana emretti.”

Sultan'ın bu emri anlaşıldığına göre tartışmaya katılan bütün âlimlere yönelik genel bir emirdir. Bu emre uyararak Molla Lutfi münazarada söylediklerine yeni sorular ilave ederek eseri yazmış, Molla İzârî de bu soruları cevaplamıştır. Taşköprü-

16 Molla Lutfi'nin Fatih Külliyesi 1489-1490 muhasebe defteri kayıtlarında Medrese-i Sâbî ve Medrese-i Sâmin'de müderris olarak görünmesi bu döneme aittir. Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülbidler* (15. - 17. yüzyıllar) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 207-208.

17 Gökyay - Özen, “Molla Lutfi”, 30/255-256.

18 Ocak, *Zındıklar ve Mülbidler* (15. - 17. yüzyıllar), 207-208.

19 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1941, 1/222; “ظهر العذارى عليه غلبة فاحشة”.

lüzade *el-Livâü'l-merfû'* adlı eserinde,²⁰ bu soru ve cevapları, Sultan'ın huzurundaki tartışmaya atıf yapmaksızın doğrudan risaleler üzerinden değerlendirir ve Molla İzârî'nin cevaplarını yetersiz bulur.²¹

Sonuç itibariyle denilebilir ki Sultan'ın huzurunda yapılan sözlü tartışma Molla İzârî'nin bariz galibiyetiyle, risaleler üzerinden süren tartışma ise Taşköprülüzâde'nin hakemliğiyle Molla İzârî'nin yazılı cevaplarının yetersizliğiyle sonuçlanmıştır ki bu da yazılı tartışmanın Molla Lutfi'nin üstünlüğüyle tamamlandığı anlamına gelir.

2.4. Risalenin Kaynakları

Risalenin kaynakları öncelikle Seyyid Şerif'in sorulara zemin hazırlayan eserleridir. Bunların birincisi Urmevî'nin *el-Metâli'* üzerine Kutbüddin er-Râzî'nin yazdığı *Levâmi'u'l-esrar* adlı şerh üzerine Seyyid Şerif'in yazdığı haşiyelerdir. İkincisi yine Seyyid Şerif'in *Şerbu'l-Mevâkıfı*, üçüncüsü de *Şerbu't-Tezkire* adlı eseridir. Bunun dışında Molla Lutfi yine Kutbüddin er-Râzî'nin *Tabrîrû'l-kavâid* adlı eserine, Seyyid Şerif'in adını vermediği bir eserine ve onun *Şerbu'l-Mevâkıfı* üzerine yazılan Hasan Çelebi'nin haşiyesine isim belirtmeden atıf yapmaktadır. Bunun dışında Molla Lutfi, İcî'nin otoritesine ve onun *el-Mevâkıf* adlı eserine, ayrıca Kemâleddin el-Fârisî'nin *Şerbu'l-Bahâiyye* adlı eserine atıf yapar. Ancak konunun İslam dünyasındaki en önemli kaynağının İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ el-Burhân* adlı eseri olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

2.5. Risalenin Muhtevası

2.5.1. Risalenin İki Sürümü ve Risaledeki Soru Sayısı:

Molla Lutfi A2/B2 ve B23'de risalenin sorularına eklemeye yaptığı gibi, B2, B22 ve B29'a düşülen minhuvat da bu hususu destekler. Bu nedenle sürümlerin telif sürecini de göz önüne alarak risalenin soru sayısını değişim süreciyle birlikte belirginleştirmek gerekir.

20 Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 156-169.

21 Taşköprülüzâde *es-Seb'u's-şidâd* in bir çok yeni meseleyi dile getirdiğini ve eserin tek başına bile Molla Lutfi'nin faziletini göstermeye yeteceğini belirtir. Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 283; Taşköprülüzâde, *el-Livâü'l-merfû'*, 156-169.

Birinci aşama: Molla Lutfi, Seyyid Şerif'in *Havâşî 'alâ Levâmî'i'l-esrâr* adlı eseri üzerine bir haşiye yazmış ve onu hikmetin konusunda eleştirmiş ve hatta Cür-cânî'yi bu konuda zanla ve yolunu şaşırma suçlamıştır. İşte sultanın huzurundaki münazaranın çıkış noktası burasıdır.²² Bu sözlü mübahesede Molla Lutfi *Hâşiye* adlı eserinde de geçen "Hikmet'in konusu" hakkındaki ilk dört soruyu dile getirmiştir. Daha sonra Molla Lutfi bu sözlü münazarada söylediklerini yazıya geçirirken başka soruları da ilave etmiştir. O halde sultanın huzurunda yapılan münazaradaki soru sayısı yazılı risaledekilerden azdır. Bu dört soru niza mahallinin anlatılması ve hazırlık paragrafları ile birlikte A4/B4-A9/B9 numaralı paragraflarda dile getirilmiştir.

İkinci aşama: Sultan Molla Lutfi'ye, "Hikmet'in konusu"yla ilgili kendi huzurunda dile getirdiği sorularını yazmasını emretmiş, Molla Lutfi de "Hikmet'in konusu" hakkındaki ilk dört soruyu yazmıştır.²³ Ancak bununla yetinmemiş, A2/B2'de geçen ifadeleriyle, münazarada söylediklerine "başka sorular" (çoğul olarak: *es'ile*) da eklemiştir. Bu eklenen sorular Seyyid Şerif'in "bilimlerin konusu" hakkındaki "makul olmayan" yaklaşımını teyit etmek arzusuyla başka eserlerden derlenmiştir. Böylece risalenin A sürümü ortaya çıkmıştır. Hem Molla İzârî hem de *Risâle fî def'i's-şübe* müellifi bu sürüme karşı cevaplar yazmışlardır. Bu aşamada eklenen sorulardan birincisi bilimin konusunun mutlak veya mukayyet birliğinin keyfiyeti üzerine, ikincisi ise aritmetik ile hesap biliminin farkı üzerinedir. Bu sorular, niza mahalli ve hazırlık paragrafları ile birlikte A10, A11, A12, A13 numaralı paragraflarda ifade edilmiştir. Sonraki soru kelam ilminin konusu hakkında olup soru niza mahalli ile birlikte A14 ve A15 paragraflarda ele alınmıştır. Son iki sorudan biri bilimlerin birbirinden burhanla ayrışmasının mümkün olup olmadığı hakkında, son

22 İlk dört eleştiri Molla Lutfi tarafından daha önce *Hâşiye*'de zaten dile getirilmiştir. Üstelik Molla Lutfi *Hâşiye*'de Cür-cânî'nin hikmetin konusu ile ilgili görüşleriyle fazlasıyla meşgul olduğunu da ifade etmektedir. Cür-cânî'nin "zannını" uzun uzadıya ele alıp eleştirdikten sonra "Hikmet'in konusu ve bununla ilgili meseleleri tahkik ederken sözü uzattık. Çünkü bu mesele anlayışların kaydığı ve vehimlerin yolunu şaşırdığı yerlerden biridir" demektedir. Molla Lutfi, *Hâşiyetu Mevlânâ Lutfî alâ Hâşiyet-i [Şerbi']l-Metâli li'l-Cür-cânî* (Milli Kütüphane, Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43), 139a-141b.

23 Yaltkaya "Molla Lutfi'nin bu suallerini Seyyid Şerif'in *Metâli*' şerhi üzerine yazmış olduğu notlarının ilk satırları üzerine açmıştır" demektedir. Yaltkaya, "Molla Lutfî", 52. Burada iki ek- sik vardır. Birincisi bize göre *es-Seb'u's-şidâd*'ın asıl kaynağı Cür-cânî'nin *Hâşiye*'sine karşı Molla Lutfi'nin kendi *Hâşiye*'sinde dile getirdiği eleştirilerdir. İkincisi de risaledeki bütün eleştiriler Cür-cânî'nin *Hâşiye*'sindeki görüşlerine yönelik değildir, onun *Şerbu'l-Mevâkıf* ve *Şerbu't-Tezkire* gibi başka eserlerindeki meselelere de yöneliktir.

soru ise adet ilmi ve hesap ilmi arasındaki fark hakkındadır. Bu son iki soru ise niza mahalli ile birlikte A16, A17 ve A18 numaralı paragraflarda ele alınmıştır.

Bu durumda B2'ye düşülen minhuvatta da ifade edildiği üzere A sürümündeki soru sayısı gerçekte dokuzdur.

Üçüncü aşama: Risalenin B sürümünde de dokuz soru vardır. Ancak B23'te Molla Lutfi yedi soru bittikten sonra şöyle der: “Seyyid Şerif’in “konu” meselesinde dediklerine başka iki soru daha sormamız gerekir.” Bu durumda Molla Lutfi B sürümündeki yedi soruya *es-Seb‘u’ş-şidâd* demiş, son iki soruyu ise tamamlama kabilinden saymıştır. Nitekim B23'e düşülen minhuvat, soruların sayısının dokuz olduğunu, ancak iki sorunun tamamlama kabilinden olduğunu, bu nedenle risalenin isimlendirilmesinde yedi sorunun esas alındığını belirtir. B22'ye düşülen minhuvat ise dokuz sorudan oluşan risalenin isimlendirilmesinde Seyyid Şerif'e yöneltilen soruların dikkate alındığını, tamamlama ve istitrat kabilinden olan son iki itirazın ise risalenin isimlendirilmesinde dikkate alınmadığını belirtir.

Peki B sürümünde yeni olan nedir? Kısaca söylersek bu sürümde [a] risale adının ilk yedi soruya nispetle verildiği belirtilmiştir. [b] Yeni minhuvat eklenmiştir. [c] Son beş sorunun yerleri değiştirilmiştir. [d] Bilimin konusunun birliği ve aritmetik ile hesap biliminin farkı üzerine olan soruların niza mahalleri, Tûsî'nin *et-Tezkire* ve Cürcânî'nin *Şerbu't-Tezkire*'sinden alıntılarla daha ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir.

Biz değişimin ve eklenen minhuvatın görülmesini sağlamak için hem A hem B sürümlerini yayınlıyoruz. Karşılaştırma yapmak isteyenler için de aşağıda paragraf numaralarıyla iki sürümün bir karşılaştırmasını sunuyoruz.

A Sürümü ve paragraf numaraları	A Sürümüne göre Aynılık-Farklılık	B Sürümü ve paragraf numaraları
[.1] حمدًا لك ...	A1 B1'in aynısı	[.1] حمدًا لك ...
[.2] فلما شرفني الله ...	A2 B2'nin aynısı	[.2] فلما شرفني الله ...
[.3] اعلموا يا جماهير ...	A3 B3'ün aynısı	[.3] اعلموا يا جماهير ...
[.4] قال الشريف في حواشي المطالع ...	A4 B4'ün aynısı	[.4] قال الشريف في حواشي المطالع ...
[.5] أقول: فيه بحث ...	A5 B5'in aynısı	[.5] أقول: فيه بحث ...
[.6] الأول: أن البحث عن الأمور ...	A6 B6'nın aynısı	[.6] الأول: أن البحث عن الأمور ...
[.7] الثاني: أن الأحوال العامة ...	A7 B7'nin aynısı	[.7] الثاني: أن الأحوال العامة ...
[.8] الثالث: أن المعهود فيما إذا كان ...	A8 B8'in aynısı	[.8] الثالث: أن المعهود فيما إذا كان ...
[.9] الرابع: أن المفهوم من كلامه أن ...	A9 B9'un aynısı	[.9] الرابع: أن المفهوم من كلامه أن ...
[.10] ... قال في بعض تصانيفه وفيما نقل عنه من حواشي شرح المواقف: «موضوع العلم ...	A10 B23'ün aynısı - İlk satır hariç-	[.10] قال الشريف في شرح المواقف معتزًا ...
[.11] أقول: فيه بحث؛ فإن الطبيعي يبحث ...	A11 B24'ün aynısı	[.11] أقول: هذا مدفوع بأن يقال: إن قيد ...
[.12] لا يقال: إن البحث عن الأحوال الخاصة ...	A12 B25'in aynısı	[.12] قال صاحب التذكرة في الفصل الأول من الباب الثاني: «ولا يمكن إسناد ...
[.13] ثم أن العبارة الصحيحة أن يقال ...	A13 B26'nın aynısı	[.13] وقال الشريف في شرحه: «ولفائل أن يقول: هذه المسألة ...
[.14] قال الشريف في شرح المواقف معتزًا ...	A14 B10'un aynısı	[.14] ثم قال المصنف في آخر الفصل: «وهذه ...
[.15] أقول: هذا مدفوع بأن يقال: إن قيد ...	A15 B11'in aynısı	[.15] وقال الشريف في شرحه: «ولا يذهب ...
[.16] قال الشريف في شرح التذكرة: "السماء كرى، والأرض كرىة" ...	A16 B13'ün özeti	[.16] أقول: اشتراك المسألة عبارة ...
[.17] أقول: اشتراك المسألة بحيث لا يفرق إلا بالبرهان ...	A17 B20'nin özeti	[.17] لا يقال: اتحاد موضوع المسألة ...
[.18] وأيضًا: أن المطلوب بالبرهان في الهيئة هو الكرىة الحسىة، ...	A18 B21'in özeti	[.18] إن قيل: اشتراك المسألة -على ما ذكرت - ...

A Sürümü ve paragraf numaraları	A Sürümüne göre Aynılık-Farklılık	B Sürümü ve paragraf numaraları
		[.۱۹] وإذا تمهد هذا فنقول: ما ذكره الشريف ...
		[.۲۰] الأول: أنه لا نسلم أن المسائل المذكورة في الفصل الأول ...
		[.۲۱] الثاني أن المطلوب بالبرهان في الهيئة هو الكرية الحسية لا الحقيقية ...
		[.۲۲] وهذا تمام الأسئلة السبعة الواردة ...
		[.۲۳] ولنا بحثان آخران في كلام الشريف مما قاله في مباحث الموضوع أيضًا حيث قال في بعض تصانيفه وفيما نقل عنه من حواشي شرح المواقف: «موضوع العلم قد يكون ...
		[.۲۴] أقول: فيه بحث؛ فإن الطبيعي يبحث ...
		[.۲۵] لا يقال: إن البحث عن الأحوال الخاصّة ...
		[.۲۶] ثم أن العبارة الصحيحة أن يقال ...

2.5.1. Risalede Tartışılan Meseleler

Risalenin hem girişi hem meselelerin içeriği biraz daha ayrıntılı tartışılabilir. Molla İzârî, *Risâle fi def'iş-şübeh* müellifi ve Taşköprülüzâde gibi biz de soruları A sürümündeki sıralama üzerinden tartışacağız. Molla İzârî, *Risâle fi def'iş-şübeh* müellifi ve Taşköprülüzâde gibi müellifler ilk dört soru hariç diğer sorulardan niza mahalli aynı olan benim aşağıda 5a ve 5b olarak gösterdiğim soruları, ayrıca 7a ve 7b olarak gösterdiğim soruları tek soru olarak telakki etmişlerdir. Biz de bu nedenle bu telakkiye uygun olarak tahlilimizi yedi soru ve bunların tartışma noktalarının aydınlatılması üzerinden yapacağız. Eğer 5a, 5b, 7a ve 7b müstakil birer soru olarak alınırsa soruların sayısı bazı minhuvatta denildiği gibi dokuz olur. Bu soruları A ve B sürümlerinde bulunduğu yerleri tablo halinde göstermek ve ardından sırayla tartışmak istiyoruz. Bu tablo aynı zamanda ilgili tartışmaların kaynağını da gösterdiğinden özel bir durum olmadığı müddetçe eserin ilgili bölümlerine atıf yapmayacağız.

No	Sürüm kodu ve Paragraf numarası	Paragrafların içeriği
i	A1/B1, A2/B2, A3/B3	Mukaddime: Besmele, hamdele, telif sebebi ve motivasyon
ii	A4/B4, A5/B5	İlk dört sorunun niza mahalli:
iii	A6/B6	1. soru:
iv	A7/B7	2. soru:
v	A8/B8	3. soru:
vi	A9/B9	4. soru:
vii	A10/B23	5. eleştirinin niza mahalli:
viii	A11/B24	5a [Beşinci eleştirinin ilk kısmı]
	A12/B25	5a'ya itiraz ve itirazın cevabı
ix	A13/B26	5b [Beşinci eleştirinin ikinci kısmı]
x	A14/B10	6. sorunun niza mahalli:
xi	A15/B11	6. soru:
xii	B12	7. sorunun niza mahalli
	A16/B13	7. sorunun niza mahalli:
	B14, B15, B16, B17, B18, B19	7. sorunun niza mahalli
xiii	A17/B20	7a [Yedinci sorunun ilk kısmı]
xiv	A18/B21	7b [Yedinci sorunun ikinci kısmı]

[i.] Mukaddime: Molla Lutfî risaleye Allah'a hamd ve elçisine salat ile başlar, risalenin adının ayetlere telmihen seçilmesini, telif sebebini ve sürecini anlatan ifadelere yer verir ki bunları yukarıda ele aldık.

Mukaddime risalenin yazılma serüvenine dair bazı imalı açıklamaları içerir. Öncelikle Molla Lutfî çağının ulema sınıfının özellikle olumsuz ahlâkî özelliklerini öne çıkarır. Çünkü o, münazarada gerçeğin ortaya çıkmamasını zamanının âlimlerinin inat, düşmanlık ve haset gibi kötü âdetlerine bağlar.

Mukaddime Osmanlı ilim çevrelerinde hakim olan ilmî otorite anlayışına vezir bir atıf da içerir. Çünkü bir âlimin aklî ilimlerdeki salahiyeti bir manada Cür-cânî'nin eserlerini okutabilmekle ve eserlere düşebildiği notlarla (*havaşî* veya *ta'likât*)

ölçülür²⁴ ve bu aynı zamanda müderrisliğe atanma gibi bazı taltiflerin de sebebi-
dir.²⁵ Bir âlimin aklî ilimlerdeki yüksek salahiyeti ise Cürçânî'ye karşı ileri sürdüğü
eleştirilerle ortaya çıkar. Fatih döneminden itibaren Osmanlı'da Cürçânî'den üstün
olduğunu iddia edenler olmuşsa da onun otoritesini aşan bir âlimin varlığı kabul
edilmemiştir. Öte yandan Cürçânî'ye karşı üstünlük iddiası ispat edilemediği tak-
dirde ağır sonuçlar da doğurur. Örneğin Abdülkâdir Efendi, Fatih'in yanında ken-
dini övmek için Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Cürçânî için, "Hayatta olsalardı atımın
eyerini taşırlardı." deyince Sultan çok rahatsız olmuş ve onu Hocazâde (ö. 893/1488)
ile tartıştırmak için "haddini bildirmiş"tir.²⁶ Molla Zeyrek (ö. 903/1497-98 [?]) Fatih'in
huzurunda Cürçânî'den üstün olduğunu iddia edince Fatih Bursa'dan Hocazâde'yi
getirterek onunla münazara yapmasını istemiştir. Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480)
hakemliğinde yedi gün süren tevhit hakkındaki münazara sonucunda Molla Zeyrek
yenik sayılınca medresesi de elinden alınmıştır.²⁷ Bu nedenle Cürçânî'ye itirazlara
çoğunlukla temkin ifadeleri eşlik eder. Nitekim Cürçânî'ye yönelttiği eleştirilerden
sonra Hocazâde'nin temkin ifadeleri bunun iyi bir örneğidir.²⁸ Molla Lutfi'nin risa-
lesinde konuyla ilgili ifadeler de aynı temkini yansıtır. Molla Lutfi konu bahislerin-
de Cürçânî'nin sözünden kendisine karışık gelen konuları sorarken "makul ve tabi
olmadığını zannettiğim konuları hararete duçar olmuş bir susuzun sorduğu tarzda
soruyorum, yoksa mağrur bir imtihanıcının sorduğu tarzda değil" şeklinde temkin
ifadeleri kullanır. Buna rağmen onun çoğunlukla başka eserlerinde hem önceki
âlimlere -özellikle de Cürçânî'ye- hem çağdaşı âlimlere karşı kullandığı keskin dil²⁹
büyük rahatsızlık yaratmış görünmektedir. Nitekim Taşköprülüzâde onun hakkında
şu satırları yazar: "Merhum sadece akranlarına değil, kendinden önceki âlimlere de
dil uzatıyordu. Çok fazilet sahibi olduğundan akranları ona haset besliyordu. Dili-
nin uzunluğu yüzünden büyük âlimlerin öfkesini çekiyordu."³⁰

[ii.] İlk dört sorunun niza mahalli: Molla Lutfi her eleştirisi öncesi Cürçânî'nin
görüşlerini dikkatli bir şekilde verir. İlk dört soru "hikmetin konusu" hakkındadır
ve bu sorular Seyyid Şerif'in *Havâşî'l-Metâli'* adlı eserindeki ifadelerine yöneliktir.

24 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 133.

25 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 98-99.

26 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 180.

27 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 125.

28 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 133.

29 Örnekler için bk. Molla Lutfi, *Hâşîye* (Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43), 139a, 141b.

30 Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâik*, 270.

Tartışmanın zemini şöyle tasvir edilebilir: Urmevî'nin *el-Metâli'* eserine şerh yazan Kutbüddin er-Râzî mantığın “dolaylı gaye” olduğunu, metafiziğin ise “doğrudan gaye” olduğunu belirttikten sonra kitabın iki bölüm olduğunu, birinci bölümün mantık, ikinci bölümün ise hikmet olduğunu söyler. Râzî'ye göre hikmet, insana verilen güç ölçüsünce, nefs'ül-emrde olduğu hal üzere, mevcutların ayanına (*dış varlığına*) ilişkin halleri araştıran bir bilimdir. Mevcutlar ise zorunlu ve mümkün; mümkün de cevher ve araza ayrılır. Bu durumda mevcutların halleri ortaklık veya özellik cihetinden araştırılır. Zorunlu, mümkün-cevher ve mümkün-araz arasındaki ortak halleri “umur-ı âmmе”, zorunluyu özelliği itibariyle “ilm-i ilahî”, cevheri ve arazı da özelliği itibariyle kendi bilimleri araştırır.³¹ Cürcânî ise yazdığı haşiyede mantığın hikmetin parçası olmadığını gösteren iki kanıtı dikkat çeker. Birincisi mantığın dolaylı, hikmetin ise doğrudan amaç olması; ikincisi de hikmetin tanımına “mevcutların a'yânı” yani “haricî mevcutlar” ifadesinin eklenmesidir. Ancak hikmet, “a'yân” kaydı düşürülerek “mevcutların hallerini araştıran ilim” olarak da tanımlanmaktadır ki İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ta yaptığı gibi³² bu durumda mantık da kudret ve ihtiyarımızın cari olmadığı şeyleri araştıran nazari hikmetin kısımlarından biri kabul edilmiş olur.³³

Bu hazırlık bilgilerinden sonra Cürcânî'nin iddiası şudur: “[A'yân kaydını içeren ve içermeyen] her iki tanıma göre de hikmetin konusu “mutlak mevcut ya da harici mevcut” şeklinde tek şey değildir. Konu tek olsaydı hikmette mevcutların [yukarıda sayılan genel şeyler, zorunlu, cevher ve araz gibi] türlerine özgü halleri araştırmak mümkün olmazdı. Bilakis hikmetin konusu “mutlak varlık” veya “harici varlık” şeklindeki arazî bir şeyde ortak olan çok sayıda şeylerdir. Bu durumda ortak halleri (*el-abvâli'l-müştereke*), türlerin her birine özel kılan kayıtlarla kayıtlamak gerekir. Çünkü sadece bu durumda onları araştırmak, bir bilimde araştırılmayan “uzak genel araz” olmaktan kurtulur.³⁴

Yukarıda bu tartışmanın köklerinin Molla Lutfî'nin *Hâşiyе'sinde* yazdıklarına dayandığını ifade etmiştik. Molla Lutfî *Hâşiyе'sinde* bu pasajı yorumlarken şu

31 Kutbüddin er-Râzî, *Şerhu'l-Metâli': Levâmi'u'l-esrâr*, ed. Üsâme es-Sâidi (Kum: Menşûrâtü Zevi'l-Kurbâ, 1395), 1/26.

32 Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Hâşiyе alâ Levâmi'i'l-esrâr fi Şerhi'l-Metâli'i'l-envâr (es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli')* (İstanbul: Hacı Muharrem Efendi, 1303), 20; Fahreddin er-Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, ed. Ali Rızâ Necefzâde (Tâhran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005), 1/18.

33 el-Cürcânî, *es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli'*, 20.

34 el-Cürcânî, *es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli'*, 20.

iddiayı ileri sürer: Kutbüddin er-Râzî mantığı birinci, hikmeti de ikinci bölüm olarak belirleyip hikmet bölümünü genel kavramlar (*el-umûrû'l-âmmе*), araz, cevher ve zorunlu varlık şeklinde dört bap olarak tertip ederek bunların her birine bir ilim tahsis etmiştir. Bunu gören Cürcânî bu tertipten “hikmetin konusu”nun araz, cevher ve zorunlu gibi mevcutların türleri olduğunu zannetmiştir. Üstelik Cürcanî bunu iddia ederken daha önce nazârî hikmetin asıl bilimlerinin tabîî, riyazî ve ilahî olduğu şeklinde söylediklerini de unutmuş görünmektedir.³⁵

Molla Lutfi Cürcânî'nin bu iddiasına dört eleştiri yönelmektedir ki bunları sırasıyla şöyle tasvir etmek mümkündür:

[iii.] Birinci soru kısaca “metafizikte araştırılan şeyler Cürcânî'nin iddiasında olduğu gibi kayıtlanmalı mı?” şeklinde ifade edilebilir. Başka bir açıdan Molla Lutfi'nin ilk eleştirisi Cürcânî'nin “ortak halleri (*el-avvâlû'l-müştereke*), o şeylerin her birine tahsis eden kayıtlarla kayıtlamak gerekir” ifadelerine yöneliktir. Öncelikle Molla Lutfi, “el-umuru'l-âmmе”yi araştırmanın, “metafizik (*el-ilâhî*)” adı verilen “ilk felsefe”nin görevi olduğunu söyler ki buna göre metafiziğin konusu özel bir kayıtla kayıtlanmaksızın varlık olması bakımından varlıktır yani mutlak varlıktır. Bu nedenle filozoflar metafiziğin konusunun varlığının kendinde açık olduğunu söylerken mutlak varlığın bedihiliğine dikkat çekerler.³⁶ Öteki ilimlerin konuları ise metafizikte ispat edilir. Bunun yöntemi ise “mevcut” kavramını “zorunlu” ve “mümkün”e, mümkünü de “cevher” ve “araz”a bölümlenektir. Molla Lutfi buradan hareketle şunu ifade eder: Metafizik mutlak mevcudu araştırır. Metafiziğin zorunlu varlığı, on kategoriyi, heyula ve sureti, akılları araştırması, tür olarak tamamlanmalarından sonra onlara ilişkin halleri araştırmak şeklinde değildir, bilakis varlığın bunlara bölümlenerek tür olarak ortaya çıkmaları yani varlıklarının ispatı şeklinde bir araştırmadır. Bu şeyler tür olarak tamamlandıktan sonra onlara ilişkin halleri araştırmak ise metafiziğin alt dallarının görevidir.³⁷ Molla Lutfi kendi iddiasının ispatı için İbn Sînâ'ya müracaat eder ve genel şeyleri -Cürcânî'nin iddiasında olduğu

35 Molla Lutfi, *Hâşiye* (Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43), 139b; Çünkü Molla Lutfi'ye göre bu taksimde ilahî olan metafizik, varlığı herhangi bir hususiyeti bakımından değil, varlık olmak bakımından varlık olarak araştırır ki el-umûrû'l-âmmе de bu demektir.

36 Konunun ayrıntıları için bk. Eşref Altaş, “Varlık Kavramının Bedâhetine Delil Getirilebilir mi? Müteahhirin Dönemi Merkezli Bir Tartışma”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 59-79.

37 Bu konuda bkz. Eşref Altaş, “Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıkî/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 29-54.

gibi- kayıtlamanın gereksizliğini, genel şeylerin varlık olması bakımından varlığa iliştiğini vurgular. Onları kayıtsız bir şekilde araştırmanın Metafiziğe ait olduğunu söyler.

[iv.] İkinci soru Cürcânî'nin yukarıdaki ifadelerinin sonuçlarına yöneliktir. Molla Lutfî'ye göre, metafizik genel şeyleri özelleştiren kayıtlarla incelerse mutlak varlığı araştıramayacak, dolayısıyla ortada mutlak varlığın hallerini araştıran bir bilim kalmayacaktır. Bu da felsefî ilimlerin konularının varlıklarını, mevcudu o bilimlerin konularına bölmek suretiyle ispat eden bir bilimin bulunmaması sonucunu doğurur. Bunun sonucu ise her bilimin konusunun bizzat o bilimde, incelediği türlerle eklenen özelleştirici kayıtlarla ispat edilmesi olacaktır. Halbuki konunun varlığının ait olduğu bilimde burhanla talep edilmesi ittifakla geçersizdir.

[v.] Molla Lutfî'nin üçüncü sorusu Cürcânî'nin ifadelerine yöneliktir.

[vi.] Molla Lutfî'nin dördüncü sorusu da Cürcânî'nin "hikmetin konusu arazi bir şeyde ortak olan çok sayıda şeylerdir" şeklindeki ifadelerine yöneliktir. Molla Lutfî'ye göre Cürcânî, hikmetin konusunun çok olduğunu ve bunun da mevcutların bütün türlerinin hallerini araştıran meselelerin toplamı olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumda nazarî ve amelî hikmet, Cürcânî'nin hakkında konuştuğu bütün (*kiill*) bilimin parçası olmaktadır. Cürcânî'nin hikmetin tanımının nazarî ve amelî kısımlarını içerdiğini söylemesi yanlıştır. Çünkü tanım parçaları içermez.

[vii.] Beşinci sorunun niza mahalli: Hasan Çelebi *Şerhu'l-Mevâkıf* haşiyesinde Cürcânî'den şöyle bir görüş nakleder: Bilimin konusu [a] ya mutlak birliğe sahip olur ki sayı, hesap ilmi için mutlak birliğe sahip bir konudur. [b] Ya da bir cihetle kayıtlanmış birliğe sahip olur ki değişime elverişli olması bakımından cisim tabi bilim için kayıtlı birliğe sahip bir konudur.

[viii.] Beşinci sorunun ilk kısmı [5a] şöyle tasvir edilebilir: Cürcânî'nin dediği kabul edilirse tabii bilim felekî veya unsurî cisimlerin türlerini araştırdığında uzak arazları araştırıyor sayılacaktır. Biraz daha yakından bakarsak ifade edilmek istenen şudur: Molla Lutfî, Cürcânî'nin "metafizik eğer genel kavramları, mümkünü (yani cevher ve araz) ve zorunluyu araştırıyorsa bunların uzak araştırma olmamaları için genel haller ile kayıtlanmalıdır" şeklindeki akıl yürütmesini tabii bilime uygulamıştır. Kısaca tabii bilim bütün cisim türlerini araştırıyor ise cisim türlerini araştırması, uzak arazları araştırmak kabilinden olmaması için onları "değişime kabil olmaları bakımından" şeklinde kayıtlamak gerekir.

Ancak birisi diyebilir ki özel halleri araştırmak “cismin şöyle bir türü vardır ki özelliği budur” şeklinde bir yorumla mutlak cismi araştırmaktır. Örneğin tabii cismin hallerini araştıran kimse, tabii cismin “mizaç sahibi olan ama nefsi olmayan” bir türü vardır ki özelliği şudur şeklinde bir bölümünü araştırır, tabii bilimin alt parça bilimlerinin de türleri benzer şekilde bir yorumla araştırdığı söylenebilir. Molla Lutfi bu eleştiriye karşı aynı çözümin bütün ilimlerde geçerli olabileceğini, bunun sadece tabii bilim için bir çözüm olarak kullanılmasının gerekçesiz bir belirlenim olacağını söyler.

[ix.] Beşinci sorunun ikinci kısmı [5b] Cürçânî'nin sayı ilmi ile hesap ilmini birbirinden ayrıştıramadığını dile getirir. Cürçânî hesap ilminin konusunun sayı olduğunu söylemiştir. Halbuki Molla Lutfi'ye göre sayı, Hesap ilminin değil Aded veya Aritmetik ilminin konusudur. Çünkü sayı ya mutlak olarak araştırılır yani sayı olması hasebiyle gereken halleri araştırılır ki bu Aded veya Aritmetik'in konusudur. Ya da sayı “bilinmeyenlerin araştırılmasının keyfiyeti bakımından” araştırılır ki bu da Hesap ilmidir. Molla Lutfi kendi görüşünün doğruluğu için hem Farisî'nin otoritesine hem de Farisî hakkında İcî'nin otoritesine başvurarak nihaî hükmünü verir: “Seyyid şerif, nezdinde, hesap ilmi sayı ilminden ayrışmamış bir kimsedir.”

[x.] Altıncı sorunun niza mahalli: Cürçânî kelamın konusunun “dini inançların ispatına yakın veya uzak taalluk etmesi bakımından bilinen” olarak kabul edilmesine karşı şöyle bir itiraz ileri sürmüştür: Kudretin bilinene ilişmesinde, “dini inançların ispatına yakın veya uzak taalluk etmesi” haysiyetinin bir girdisi yoktur. Bu nedenle o haysiyetten kudretin araştırılması zatî araz araştırması olamaz.

[xi.] Altıncı soru aslında Cürçânî'nin kelamın konusuna dair eleştirisine karşı Molla Lutfi'nin bir savunmasıdır. Molla Lutfi haysiyet kaydını “taalluku kabil olmak” olarak belirler. Taalluku kabil olmanın kaynağı, malumun, kudret ve irade gibi sübutunda dinî akidenin ispatı bulunan halleri alabilmesidir. O halde halleri kabil olması, taalluku kabil olmasının aynıdır. Çünkü melzumu kabil olması, lazımı kabil olmasına yeter. Cürçânî'nin itirazı böylece Molla Lutfi açısından cevaplanmış olur.

[xii.] Yedinci sorunun niza mahalli Cürçânî'nin *şerbu't-Tezkire*'de bilimlerde meselelerin konularının ayrışmasıyla ilgili ileri sürdüğu bir iddiadır. Cürçânî'ye göre “Gök / felek küredir” ve “Yeryüzü küredir” şeklindeki iki mesele hem Astronomi hem Tabii bilime aittir. Ancak Astronomi bu meseleleri burhan-ı innî ile tabii bilim

burhan-ı limmî ile ispat eder. Dolayısıyla bu iki bilim bu meseleler bu iki bilimde *burhan bakımından ayrışır*.

Risalenin B sürümünde ise niza mahalline dair daha fazla bilgi vardır. Buna göre aslında Cürcânî yukarıdaki görüşüne benzer bir görüşü *Şerhu't-Tezkire*'de iki yerde dile getirmiştir. Birincisinde Tûsî'nin yerin tabii ilkeye sahip olduğu için dairesel hareket etmediğine dair cümlesinin şerhinde zikretmiş ve demiştir ki bu mesele eğer limmî burhanla ispat edilirse tabii bir mesele, eğer innî olarak ispat edilirse matematiksel bir mesele olur. Böylece Cürcânî iki meselenin bilimlerde burhanla ayrışabileceğini söylemiş olmaktadır. Cürcânî ilaveten burhan farklılığı sebebiyle meseleleri farklılaştırmak için heyet ilmiyle uğraşan matematikçilerin göğün ve yerin kürevi olması gibi ortak meselelerde limmî açıklamalardan kaçınarak innî açıklamalara ve rasada dayandıklarını söyler. Sonra Tûsî'nin Astronomide konuşulan delillerin innî olduğu, tabii bilimde ise limmî burhanlar söz konusu olduğu ifadelerini yorumlarken Cürcânî tekrar iddiasını pekiştirir. "Meseleler iki bilim arasında ortak değildir. Fark burhan sebebiyledir."

[xiii.] Yedinci sorunun ilk kısmı [7a] şöyle tasvir edilebilir: Cürcânî'nin ileri sürdüğü gibi iki mesele iki farklı bilimde burhan ile ayrışırsa "Bilimlerin birbirinden, konularının ayrışmasıyla ayrışır" kaidesi ortadan kalkar. Molla Lutfî'ye göre ayrışmanın konulara eklenen haysiyet kayıtlarıyla yapılması gerekir. Öte yandan Cürcânî'nin söylediğinin doğru olması için ayrıştıran şeyin, ilişmenin menşei olması gerekir. Oysa burhanın türü, ilişmenin menşei olamaz.

Risalenin B sürümünde de temel eleştirileri aynı şekildedir; ancak biraz daha ayrıntı vardır ve bazı itiraz ve cevaplar da eklenmiştir. Cürcânî'nin verdiği örneklerde mesele ortaklığı, konu ve yüklem birliğinden ibarettir, ama haysiyet bakımından bir ortaklık yoktur. Eğer haysiyet bakımından da ortak olursa "Bilimler konularının ayrışmasıyla ayrışır" ilkesi yıkılmış olur. Bu durumda "Yeryüzü küredir" şeklindeki konu ve yüklem birliğine sahip bir mesele tabii bilimde tabii bilimin, astronomide astronominin haysiyet kaydıyla birlikte mülâhaza edilir. Bu demektir ki tabii bilimde ve astronomide konu ve yüklemi ortak olan bir mesele ilgili ilmin konusuna eklenen haysiyet kaydıyla birlikte dikkate alınır. Böylece mesele burhandaki farklılık dikkate alınmaksızın konunun haysiyet kaydıyla farklılaşır.

Molla Lutfî bu iddiasına karşı iki itiraz ileri sürülebileceğini belirtir: Birincisi konu birliğinin haysiyet birliğini gerektireceğidir. Molla Lutfî bu itirazı haysiyetin iliştiği konunun kendisi ile haysiyet kaydını ayrıştıran cevap verir. İkinci itiraz ola-

rak da denilebilir ki konu yüklemi bir olan ve haysiyet kaydı farklı olan “Gökyüzü kürevidir” gibi iki aynı mesele düşündüğümüzde kürelik konuya iki farklı menşeden ilişmiş olacaktır. Oysa bir ilişkinin iki farklı menşei olamaz. Molla Lutfî’ye göre bir şeyin yakın ve bu yakını gerektiren uzak menşei olabilir ve bunlar farklı bilimlerde incelenebilir. Yeryüzünün küreliği, maddenin menşe olduğu hacimliliğin menşe olduğu bir küreliktir. Bu durumda küreliğin yakın menşei hacimlilik, uzak menşei ise madde olur. Böylece tabii bilim ve astronomi tedahül olmaksızın ve burhanla ayırmaya gerek kalmaksızın aynı meseleyi araştırabilir.

Molla Lutfî Cürçânî’nin astronomi ilmiyle meşgul olan matematikçilerin limmî delillerden kaçınma sebeplerini de doğru tespit edemediği kanaatindedir. Çünkü Molla Lutfî’ye göre matematikçilerin limmî delilden kaçınmasının sebebi, hakiki kürenin değil, duyuusal kürenin ispatına yönelmiş olmalarıdır. Çünkü tabii bilim, bir engel yoksa, hakikat bakımından yer ve göğün küreliği gerektireceğini ispat eder, ama bu ispat onların duyu bakımından küre olmasını gerektirmez. Çünkü bir engel yerin küre olmasına mani olabilir. Bu sebeple matematikçiler, duyuusal küre olduğunu innî ve rasadî burhanla ispat ederler.

[xiv.] Yedinci eleştirinin ikinci kısmı [7b] da işte bu noktada açığa çıkar ve Cürçânî’nin “ayrışma burhan sebebiyledir” iddiasının yanlışlığını gösterir. Çünkü Molla Lutfî’ye göre iki meselenin iki bilimdeki farklılığı kürenin türü itibariyledir. Bu durumda Astronomide “Gök duyuusal kürevidir, Yer duyuusal kürevidir”; Tabii bilimde ise “Gök tabiatı gereği hakiki kürevidir” ve “Yer tabiatı gereği hakiki kürevidir” şeklindedir. O halde iki bilim arasında bu meseleler burhan türüyle ayrışıyor değildir ki *Şerhu’t-Tezkire*’nin farklı yerlerinde Cürçânî bunu itiraf etmiştir.

3. A ve B sürümün Nüshaları ve Nüsha Örnekleri

Eserin mecmualara alınabilme kolaylığı ve medrese talebeleri arasındaki yaygınlığı göz önüne alınırsa Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda nüshası olduğu söylenebilir. Biz burada kataloglarda görülen ve bizzat baştan sonra karşılaştırma imkanı bulduğumuz nüshaları A ve B sürümlerine göre veriyoruz.

A Sürümün Nüshaları:

1. Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi, 4391, 148b-151a. = ı
2. Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 600. 84a-85b. = ح

3. Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 802. 117b-119a. = ٥
4. Bayazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2186. 96a-97b.
5. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3551. 94b-97b.
6. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3551. 106b-109a.
7. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5414. 22b-25b.
8. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2724. 69b-71a.
9. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2831. 51b-55a.
10. Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2029. 83b-88a.
11. Süleymaniye Ktp., Halet Efendi ve Eki. nr. 802. 117b-119a.
12. Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 1013. 98b-106a.
13. Manisa İl Halk Ktp. Nr. 2909. 180a-182b.
14. Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 1772. 3b-7a.
15. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 2963 sayılı mecmuadaki Rıza Paşa nüshası.³⁸

B sürümün nüshaları:

1. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 1049. 70b-74a. = س
2. Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1570, 127b-130a. = ع
3. Süleymaniye Ktp., Ragıp Paşa, nr. 1459. 161b-164a. = غ
4. Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, nr. 123. 342a-344b. = ق
5. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2829. 6a-7b.
6. Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, nr 1181. 267a-269b.
7. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa (Eyüp), nr. 199. 186b-189b.
8. Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 459. 66b-70a. [Dibace eksik].

38 Bu bilgiler Yaltkaya'nın makalesinde verdiği bilgiler olup bugünkü mevcut kütüphane kayıtlarıyla uyumlu görünmüyor. Yaltkaya'nın tasvirinden anlaşıldığına göre eser A sürümüne aittir. Yaltkaya, "Molla Lutfî", 52.

9. Süleymaniye Ktp., Halet Efendi. nr. 791. 296-304.

10. Amasya İl Halk Ktp., Bayazıt Kütüphanesi, nr. 1849, 53b-58b.

Bunun dışında gerçek dışı katalog kayıtlarının olması da muhtemeldir.³⁹

4. Tahkikte İzlenen Yöntem

Risalenin tahkikinde A ve B sürümüne ait nüshaların bir ikisi hariç tamamı incelenmiş ve bütün nüshaların mecmualar içerisinde olduğu ve çoğunun Molla İzârî'nin *el-Ecvibe* adlı eseriyle peş peşe bulunduğu görülmüştür. *es-Seb'ü's-şidâd*'ın A sürümünün tahkikinde ن, ح, ل nüshaları kullanılmış, B sürümün tahkikinde ise ع, س, غ nüshaları esas alınmıştır.

Tahkikte İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) esas alınmıştır. Müellif nüshası, müellife okunmuş nüsha, müellif nüshasıyla mukabele görmüş nüsha tespit edemediğimizden tahkikte tercih yöntemi uygulanmış ve metin bu yöntemle ortaya çıkarılmıştır. Varak numaraları A sürümü için ن nüshasından, B sürümünü için ise ع nüshasından kaydedilmiştir. İTNES'in önerdiği içerlek usulü, kısa alıntılar sebebiyle uygulanmamıştır.

Osmanlı döneminde yazılmış metinler söz konusu olduğu zaman minhuvat daha bir önem kazanmaktadır. Çünkü metnin müellifi hem metnine eklemek istediklerini minhuvatla eklemekte hem de metne yapılan eleştirileri minhuvatla cevaplamaktadır. Öte yandan metinleri okuyan ve okutan öteki âlimler metne dair görüşlerini bu çerçevede kaydetmektedir. *Risâle fi def'i's-şübeh*'in tanıklığıyla risalenin hem A sürümünde hem B sürümünde Molla Lutfi kendi metnine minhuvat koymuştur. Bu demektir ki metin kadar minhuvat notları da müellifin görüşlerini yansıtır. Bu

39 Molla Lutfi, *es-Seb'ü's-şidâd* (Ankara Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 58/11.) numarada olduğu belirtilen eserin var olup olmadığına, varsa gerçekte *es-Seb'ü's-şidâd* olup olmadığına ve eğer bizim tahkik ettiğimiz eserse hangi sürüme ait olduğu bilgisine ulaşamadım. Çünkü <http://yazmalar.gov.tr/eser/es-sebus-sidad/20548> (erişim tarihi: 5 şubat 2022) linkinde verilen bilgi aynı linkte bulunan mecmuanın fotoğraflarıyla uyumlu görünmüyor. Şöyle ki *es-Seb'ü's-şidâd* için verilen 105b-107b aralığı fotoğraflarda olmadığı gibi zahriyede verilen fihristte de *es-Seb'ü's-şidâd* bulunmuyor. Aynı nüshaya ait Milli Kütüphane'nin <https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=977701> (erişim tarihi: 5 şubat 2022) linkinde verilen bilgiler ise şöyledir: “Sonu eksiktir. *Risale fi's-Seb'i's-Şidâd* olarak da adlandırılabilir. Molla Lutfi Lutfallah b. Hasan Tokâtî'nin, daha önce *TÜYATOK*'ta (05/1. 6) geçen aynı isimli risalesinden ayırdır.”

nedenle minhuvat bütün iyi nüshalarda neredeyse aynı tip olarak metnin ayrılmaz parçası olarak kaydedilir. Bu örnekte olduğu gibi Osmanlı dönemine ait metinlerin yayınında minhuvatı dikkate almamak metnin canlı diyalektiğini ihmal etmek anlamına gelir. Bu sebeple minhuvatı tahkikte esas alınan nüshalardan kaydettik. Ancak A sürümüne ait 2 nüshası kuvvetle muhtemel bir B sürümü nüshasından B nüshalarındaki minhuvatı da yazdığı için 2 nüshasının A sürümü için teferrüt ettiği minhuvatı A sürümünde kaydetmedik. Böylece A sürümündeki minhuvatın daha otantik haline ulaşmayı hedefledik.

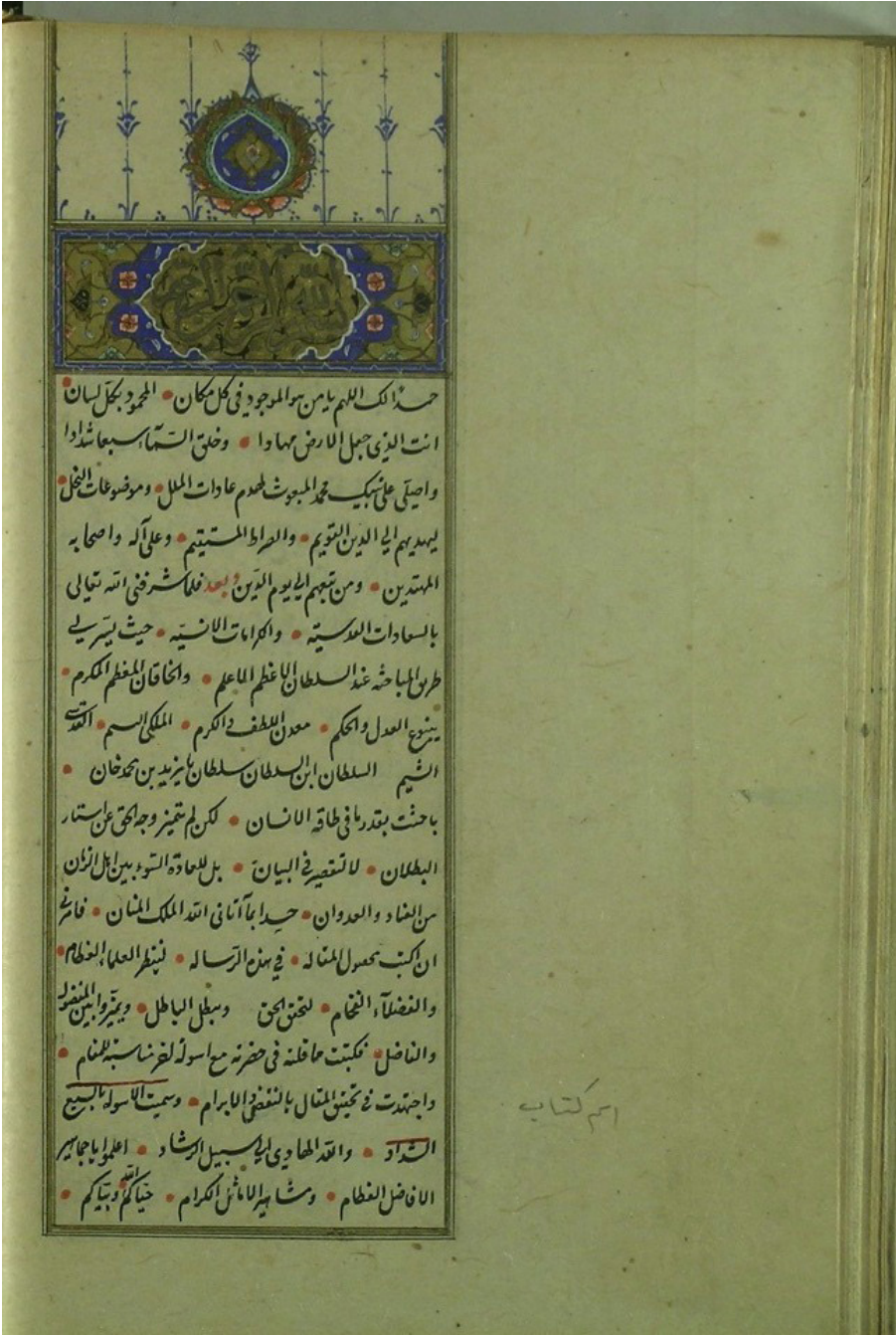
Sonuç

Bu makalede şehit edilen bir Osmanlı âlimi Molla Lutfî'nin “yedi muhkem soru” anlamındaki *es-Seb'ûş-şidâd* adlı eseri incelendi. Osmanlı Devleti'nde özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren âlimler arasında sözlü ilmi münazaralar oldukça yaygınlaşmıştır. Bu sözlü tartışmalar Sultan II. Bayezid döneminde de devam etmiştir. Bu tartışmaların en iyi örneklerinden biri ise Molla Lutfî ile Molla İzârî ve muhtemelen Hatipzâde arasında cereyan etmiştir. Bizim tespitlerimize göre Cürcânî'nin *Hâşiye alâ Levâmî'* adlı eserindeki bazı görüşleri Molla Lutfî tarafından *Hâşiye alâ Hâşiye alâ Levâmî'* adlı eserinde eleştirilmiş ve Sultan huzurunda tartışmanın fitilini de bu eleştiriler ateşlemiştir. Yapılan sözlü tartışma Molla Lutfî'nin bakış açısından gerçeğin ortaya çıkmasını sağlayamazken rakipleri Molla Lutfî ve Hatipzâde'nin ezici üstünlüğüyle sona ermiştir. Tartışmanın seyrine, tartışmaya katılanların ahlakî tutumlarına ve tartışmanın sonucuna yönelik şikayetler sebebiyle Sultan Bayezid II özellikle Molla Lutfî'nin kendisini yeniden ifade etmesi yönünde ve diğerlerinin de cevaplaması yönünde emir vermiştir. Bunun üzerine Molla Lutfî sözlü tartışmada ifade ettiği dört soruya üç soru daha ilave etmiştir. Bu sorular felsefe ve kelâmın konusu, sayı ve hesap ilminin konusu, bilimlerin konularının birbirinden ayrışması, bilimin konusunun birliği ve ortak meselelerin iki farklı bilimde birbirinden nasıl ayrışacağı gibi problemleri ele almaktadır. Molla Lutfî önce eleştirilerinin tartışma zeminini özetlemiş ardından Cürcânî'ye yönelik eleştirilerini sıralamış ve sonunda da kendi fikrini ileri sürmüştür. Soruların sayısı yedi tane olduğundan bu eleştirilerini ele alan eserine de “yedi muhkem [soru]” anlamına gelen *es-Seb'ûş-şidâd* adını vermiştir. Bu adı Kur'an'da geçen bir ifadeye telmihen seçmiştir. *es-Seb'ûş-şidâd* eser yazıldıktan sonra Molla İzârî ve adı bilinmeyen bir müellif birer risale yazarak Molla Lutfî'yi cevaplamışlardır. Taşköprülüzâde bu yazılı

eserleri, soruları ve cevapları tek tek dikkate alarak *el-Livâü'l-merfû* adlı eserinde değerlendirmiş ve itirazlarının cevaplanamadığı fikrinden hareketle Molla Lutfi'yi yazılı tartışmada baskın görmüştür.

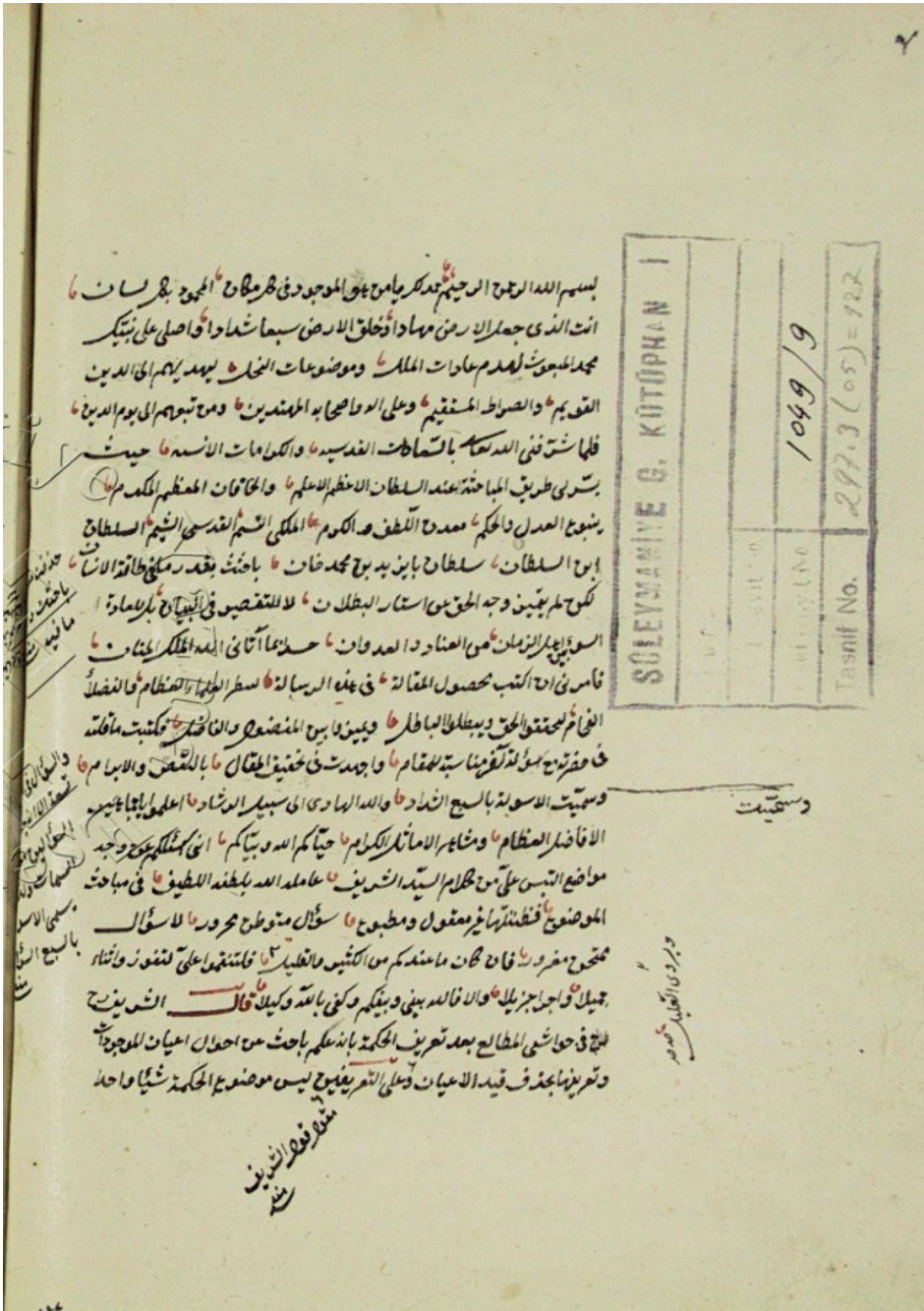
Yayınlanan bu eserin Molla İzârî, *Risâle fi def'iş-şübe* müellifi ve Taşköprü-lüzâde tarafından dikkate alınan bir sürümü vardır ki buna A sürümü dedik ve bu sürümü tahkik ettik. Ancak öyle anlaşılıyor ki Molla Lutfi ikinci bir defa tekrar gözden geçirmiş, hem son üç sorunun sıralamasını değiştirmiş hem de “bilimlerin meselelerinin birbirinden burhanla ayrışıp ayrışamayacağı tartışmasının zeminini ayrıntılı bir şekilde yeniden yazmıştır. Soru sayısı değişmemiş olsa da son sorunun tartışma zeminini ayrıntılı yazdığı için bu sürüm B sürümü olarak adlandırdık ve bu sürümü de tahkik ettik.

Böylece bu yayın [a] risalenin ismi, telif sebebi ve telif süreçlerine dair ayrıntılı bir tasviri ortaya koymuştur. [b] Risalenin telif sürecindeki değişimleri tespit ederek iki farklı sürümü tespit etmiştir. [c] Risalenin felsefe geleneği içerisindeki yeri, risalenin tartıştığı meseleler ve bu tartışma üzerine oluşan literatürü gündeme getirmiştir. [d] “İlimlerde konu” meselesinin en ayrıntı noktalarının nasıl tartışıldığını göstermeye çalışmıştır. [e] Osmanlı âlimlerinin Cürçânî gibi bir ilmî otoriteye yaklaşımlarını örneklemiştir. [f] Şehit bir âlimin yazma halindeki bir eserinin iki sürümünü tahkik ederek okuyucuların esere daha kolay ulaşması imkânını oluşturmuştur.

حسبك العلم يا من هو الموجود في كل مكان • الحمود بكل لسان
انت الذي جعل الارض مهادا • وخلق السماء سماءا
واصل على نبيك محمد المبعوث لمعوم عادات الملل • ومرشود غلات النخل
يهدى بهم الى الدين العظيم • والعهود المستقيم • وعلى اله واصحابه
المهتدين • ومن تميم اليوم الدين • بعد فلما شرفني الله تعالى
بالسادات العلية • والكرامات الالهية • حيث يرسى
طرب المباحة عند السلطان الاعظم الماعلم • وانما قال المظلم الكرم
ينزع العدل والحكم • معدن اللطف والكرم • الملكى السهم • الله
اشيم السلطان ابن السلطان سلطان يزيد بن محمد خان
باحث بتدرا في طاعة الانسان • لكن لم يتغير وجه الحق عن استار
البطلان • لا تقصير في البيان • بل للعادة السوية بل الزمان
من النقاد والعدوان • حيا بما آتاني الله الملك المنان • فاشرف
ان كنت محمول المناه • في هذين الرساله • لنظر العلماء العظام
والفضلاء النخام • لتحق الحق • وبطل الباطل • ويميز المنفرد
والناضل • فكلت ما خلفه في حضرة مع اسوله لفر نسبة للنام
واجهدت في تحقيق المسال بالنفص والابرار • وسويت اسوله بالبيع
الشرار • والله الهادي الى سبيل الرشاد • اعلموا يا جماهير
الافاضل العظام • وشهدوا بالاشكرام • خيالكم وبديكم

اسم كتاب

Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, nr. 1049/9, vr. 71^b. İlk sayfa.

اقول فبحثت فان الطبيعي يبحث عن الاعوال الخاصة بالجسم الفلكني
او العنصرى او يترك من الاعوال الخاصة بنوع جسم يظهر ذلك في خروج مبادئ
الطبيعي فلو كان موضوعه واحدا اعني الجسم المطلق يلزم ان يكون البحث عن
الاعوال الخاصة بغيرها من الاعراض الفردية وكذا الحال في الحساب فانه يبحث
عن الاعراض بنوعها كالتزوج والولادة وغير ذلك لا يقال ان البحث عن الاعوال
الخاصة نفس الاعوال مطلق الجسم يتاخر بل ان الجسم له نوع حاله كذا ويمكن في الحيا
لانا نقول عند التاخير لعدد في جميع العلوم التي جعل الموضوع فيها اشياء منا
سببه كعدد الشقاق موضوعها ما راجع الى الاعوال الخاصة باليد بان يقال
ان قسمه من حاله كذا ويخصص التاخير لبعض المواضع حكيم بحث ثم ان العبارة
الصحيحة ان يقال يترك قول المبحث علم العدد اوله انما يطبق فان البحث عن العدد
علم جوهري الاول هو البحث عن خواصه واهواله التي ياتي بسله في عدد وسمي
الباقيات من تلك الاعمال علم العدد اوله انما يطبق وهو الذي موضوعه العدد
مطلقا والثاني البحث عن احواله من جهة كبنية استعمال الاعداد بعضها
لغرضها الجوهريه والاعمال الباقية منه من جهة الجوهريه سمي علم الحساب وهو موقوف
العدد لا مطلقا بل من جهة استعماله بعض نوازير الجوهريه كذا ذكره
بعض الافاضل المحقق كمال الدين الديرنجي الفارسي في شجرة الهمالكية وهو
الفاضل الذي قال صاحب الطواقف في حقه من له

العالم

اي هم تامل وامزج للاسما والنتج
الاعمال من جرائح
الفتاح

كعب عال من العلوم ان باضنة ولما
ذكرناه فظهران الشد يوضحه لم يميز
عنده علم الحساب على العدد
فلا ينجب وتلبا وانهم

جازا مدرة لككسد فالمعنى ما علم
للموال اللطيف المتقن المرحوم

وانما علم تامل وقيلون مع كونه
فجرا على باح الامال ان صفة تنفرد
اللفظ و عني المعنى اي علم
فوق قليل اولان صفة
فجرا على باح الامال ان صفة تنفرد
والجهد من جرائح
الفتاح

Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Bölümü, nr. 1049/9, vr. 74^a. Son sayfa.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. "Bilimlerin Sayısını Çoğaltmak: Bilimler Tasnifinin Mantıki/Burhanî Temelleri ve Bilimlerin Birbirinden Ayrışması". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/1 (2022), 29-54. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1047425>
- Altaş, Eşref. "Felsefe Nedir? Cürcânî'den Taşköprülüzâde'ye Hikmetin Konusu Üzerine Bir Tartışma". *Taşköprülüzâde'de Bilgi, Bilim ve Varlık*. ed. İhsan Fazlıoğlu - İbrahim Halil Üçer. 233-261. İstanbul: İlem, 2020.
- Altaş, Eşref. "Varlık Kavramının Bedâhetine Delil Getirilebilir mi? Müteahhirin Dönemi Merkezli Bir Tartışma". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 30 (2013), 59-79.
- Aristoteles. *İkinci Çözümlemeler*. çev. Ali Houshiary. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2005.
- Arslan, Sami. *Molla Lutfî'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Boyalık, M. Taha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Cürcânî, Seyyid Şerif el-. *Hâşiye alâ Levâmî'i'l-esrâr fi Şerhi'l-Metâli'i'l-envâr (es-Seyyid alâ Şerhi'l-Metâli')*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi, 1303.
- Edirneli Sehi Bey. *Heşt Bihişt: Sebi Bey Tezkiresi*. ed. Günay Kut. Cambridge: Harvard Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Gökay, Orhan Şaik - Özen, Şükrü. "Molla Lutfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'i'l-kütüb ve'l-fünûn*. ed. M. Şerefettin Yalıtıkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'i'l-kütüb ve'l-fünûn*. ed. M. Şerefettin Yalıtıkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kılaç, Fatıma Sümeyye. "İlimlerin Mevzûsuna Dair Bir Tartışma: Molla Lutfî'nin es-Seb'û's-Şidâd Risalesi". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe, Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri -I-,* ed. Murat Demirkol vd. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Latîfi, Abdüllatif Çelebi. *Tezkire-i Latîfi*. Dersâadet: Kitabhâne-i İkdâm, 1314.
- Maraş, İbrahim. "Tokatlı Molla Lutfî: Hayatı Eserleri ve Felsefesi". *Divan* 14/1 (2003), 119-136.
- Mecdî Efendi. *Tercüme-i Şekâik-i nu'mâniyye: Hadâikü's-Şekâik*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1269.
- Molla İzârî. *el-Ecvibe alâ i'tirâdâti's-Seb'i's-Şidâd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 600.
- Molla Lutfî. *es-Seb'û's-şidâd*. Ankara Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 18 Hk 58/11.

- Molla Lutfi. *Hâşiyetu Mevlânâ Lutfi alâ Hâşiyet-i [Şerbi']l-Metâli li'l-Cürcânî*. Milli Kütüphane, Uşak Karaali Cami Koleksiyonu, 43.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Zındıklar ve Mülbidler (15. - 17. yüzyullar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Özen, Şükrü. “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhîliği”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 17-62.
- Özen, Şükrü. “Molla Lutfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-Zındik Risalesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 7-16.
- Râzî, Fahreddin er-. *Şerbu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. ed. Ali Rızâ Necefzâde. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi, 2005.
- Râzî, Kutbuddin er-. *Şerbu'l-Metâli': Levâmi'u'l-esrâr*. ed. Üsâme es-Sâidî. 2 Cilt. Kum: Menşûrâtı Zevî'l-Kurbâ, 1395.
- Râzî, Kutbuddin er-. *Tabrîrü'l-kavâ'idî'l-mantikiyye fi Şerbi Risâleti's-Şemsiyye*. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1948.
- Sadrüşşeria, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh alâ't-Tenkîb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1957.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâ'd-devleti'l-Osmaniyye*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Araştırma Merkezi, 1985.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *el-Livâü'l-merfû' fi balli mebâbisi'l-mevzu'*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: İlem, 2022.
- Teftâzânî, Sa'deddin. *Şerbu't-Telvîb ale't-Tavzîb*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1957.
- Tekin, Kenan. “Cihet-i Vahde Tartışmaları Bağlamında 18. yy Osmanlı İlim Düşüncesi”. *Sabn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 2/23-45. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Yalçkaya, M. Şerafettin. “Molla Lûtfî”. *Tarih Semineri Dergisi* 2 (1938), 35-59.
- İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususi Kütüphanesine ve Fatih Çağı Müelliflerine Ait Eserler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953.
- Risâle fi def'i's-şübe' 'an havâşî mebâbisi'l-mevzû' min kıbeli 'ilmi'l-ke'âm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2271.
- <http://yazmalar.gov.tr/eser/es-sebus-sidad/20548> (erişim tarihi: 5 şubat 2022).
- <https://kasif.mkutup.gov.tr/SonucDetay.aspx?MakId=977701> (erişim tarihi: 5 şubat 2022).

B. Tahkikli Metin Neşri

السبع الشداد لمولانا لطفی (ت. ٩٠٠ هـ / ١٤٩٥ م)

/ بسم الله الرحمن الرحيم

[١٤٨ظ]

[١.] حمدًا لك، اللهم يا من هو الموجود في كل مكان، المحمود بكل لسان، أنت الذي جعل الأرض مهادًا، وخلق السماء سبعًا شدادًا. وأصلي على نبيك محمد المبعوث لهدم عادات الملل، وموضوعات النحل، ليهديهم إلى الدين القويم، والصراط المستقيم، وعلى آله وأصحابه المهتدين، ومن تبعهم إلى يوم الدين.

[٢.] وبعد؛ فلما شرفني الله تعالى بالسعادة^٢ القدسية والكرامة^٣ الإنسية حيث يسر لي طريق المباحثة عند السلطان الأعظم الأعلم، والخاقان المعظم المكرم، ينبوع العدل والحكم، معدن اللطف والكرم، الملكي النسيم، القدسي الشهيم، السلطان ابن السلطان، سلطان بايزيد بن محمد خان، باحثٌ بقدر؛ ما في طاقة الإنسان، لكن لم يتميز وجه الحق عن أستار البطلان، لا لتقصير في البيان؛ بل للعادة السوء بين أهل الزمان من العناد والعدوان، حسدًا بما آتاني الله الملك المنان، فأمرني أن أكتب محصول المقالة في هذه الرسالة لينظر العلماء العظام والفضلاء الفخام ليحققوا^٤ الحق ويبطلوا^٥ الباطل، ويميزوا بين المفضول والفاضل، فكتبت ما قلته في حضرته مع أسئلة آخر مناسبة للمقام، واجتهدت في تحقيق المرام^٦ بالنقص والإبرام، وسميت الأسئلة بـ"السبع الشداد"، والله الهادي إلى سبيل الرشاد.

١ هذا تحقيق للإصدار الأول من السبع الشداد لمولانا لطفی.

٢ ن: السعادات.

٣ ن: الكرامات.

٤ ح - بقدر.

٥ ح: ليحقق؛ ل: ليحقق.

٦ ح ل: ويبطل.

٧ ن: المقال.

[٣.] اعلموا يا جماهير الأفاضل العظام، ومشاهير الأماثل الكرام، حيّاكم الله وبيّاكم، /
 [١٤٩] أي أسئلكم عن وجه مواضع التبس عليّ من كلام السيد الشريف^٨ -عامله الله بلطفه اللطيف-
 في مباحث الموضوع، وظننتها غير معقول ومطبوع، سؤال متعشّ محروور لا سؤال ممتحن
 مغرور، فإن كان^٩ ما عندكم من الكثير والقليل، ما يشفي العليل، ويروي الغليل فتنعموا عليّ
 لتفوزوا ثناء جميلاً وأجرًا جزيلاً، وإلا، فالله بيني وبينكم، وكفى به^{١٠} وكيلًا.

[٤.] قال السيد^{١١} الشريف في حواشي المطالع بعد تعريف الحكمة بأنه علم باحث عن
 أحوال أعيان الموجودات، وتعريفها بحذف قيد «الأعيان» «وعلى التعريفين ليس موضوع
 الحكمة شيئاً واحداً هو الموجود مطلقاً أو الموجود الخارجي، وإلا لم يجز أن يبحث فيها عن
 الأحوال المختصة بأنواعها؛ بل موضوعها أشياء متعددة متشاركة في أمر عرضي -هو الوجود
 المطلق أو الخارجي-، وحينئذ يجب أن يقيد الأحوال المشتركة بقيود مخصّصة لها بواحد
 واحد من تلك الأشياء، لأن لا تكون من الأعراض العامة الغريبة»^{١٢}.

[٥.] أقول: فيه بحث من وجوه.

[٦.] الأول: أن^{١٣} البحث عن الأمور العامة وظيفة الفلسفة الأولى، المسماة: بـ"الإلهي"
 الباحث عن الموجود المطلق من حيث هو موجود^{١٤} بلا تقييد بقيد خاص، فإنهم قالوا: إنية
 موضوع الإلهي بينة بنفسها، وموضوعات سائر العلوم مبرهنة فيه بقسمة موضوعه إليها،
 فموضوعه ليس إلا الموجود المطلق، ولا بحث فيه عن الأحوال الخاصة بأنواع الموجودات،

٨ هو علي بن محمد بن علي الشريف الحسيني المعروف بسيد مير شريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م) المتكلم، ولد في تاكو ودرس في شيراز ومصر، له مصنفات، منها: التعريفات، وشرح المواقف، حاشية التجريد، وشرح كتاب الجفميني، وشرح التذكرة. انظر: كشف الظنون لحاجي الخليفة، ١/ ١٩٣، ٣٤٦، ٤٤٨، ٧٢٠، ٨٥١، ١١٧٧/٢.

٩ ح - كان.

١٠ ل: بالله.

١١ ن - السيد.

١٢ السيد علي شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

١٣ ح - أن.

١٤ ل - موجود.

أي: العارضة لها بعد كونها نوعاً متهياً^{١٥} لقبول الأعراض. وأما البحث عن الأحوال التي يصير الموجود بها نوعاً متكماً فهو بحث عن أحوال الموجود المطلق بحسب كيفية^{١٦} صيرورته نوعاً متكماً، فالبحث عن الواجب والمقولات العشرة والهيولى والصورة والعقول وأمثال ذلك بحث / عن أحوال الموجود، بحسب كيفية انقسامه إلى هذه الأمور. وأما البحث عن الأحوال الخاصة بتلك الأمور بعد تكملها نوعاً متهياً لعروض الأحوال التي تعرض لها بحسب نوعيتها فلا يكون في الإلهي؛ بل في فروعه^{١٧} صرح بذلك الشيخ الرئيس في رسالة له^{١٨} في تقسيم أصول الحكمة وفروعها،^{١٩} فعلى هذا لا حاجة في البحث عن الأمور العامة إلى التقييد بالقيود المخصصة؛ لأن تلك الأمور العامة عارضة للموجود من حيث هو موجود، فالبحث عنه بحث إلهي، يعرف ذلك بتتبع كتب الإلهي.

[١٤٩ظ]

[٧.٠] الثاني: أن الأحوال^{٢٠} العامة إذا اعتبرت بالقيود المخصصة، وجعل موضوع الحكمة أنواع الموجودات لا الموجود المطلق يلزم أن لا يكون لهم علم يبحث فيه عن أحوال الموجود المطلق، حتى يثبت فيه إنيات موضوعات العلوم الحكمية بقسمة الموجود إليها، وبيان وجود كل قسم مما يحتاج إلى البيان؛ بل يلزم أن يكون وجود كل من الواجب^{٢١} والجوهر والعرض مثبتاً له في فنه مخصصاً بالقيود، فيلزم منه أن تكون إنية الموضوع مطلوباً بالبرهان في فنه، وذلك باطل بالاتفاق.

[٨.٠] الثالث: أن المعهود فيما إذا كان الموضوع أشياء متعددة أن يكون الأمر المشترك فيه قيد^{٢٢} حيثية الموضوع بأن تكون قيود الحثيات في تلك الأشياء متناسبة أنواع ذلك الأمر المشترك

١٥ وفي هامش ن ح ل: وهذا التحقيق بزيادة التفصيل مذكور في إلهيات الشفاء. "منه".

١٦ ل - كيفية.

١٧ وفي هامش ن ل: ومن ظن أن الإلهي لا فروع له لم يشم رائحة الحكمة. "منه".

١٨ ح: رسالته.

١٩ كتاب أقسام الحكمة وتفصيلها له لابن سينا. | وفي هامش ن ح ل: فرعية الفن للفن كون مسائلة مستخرجة من أصوله وقواعده بجعلها كبرى لصغرى سهلة الحصول، لا أن يكون مستمداً منه في بعض مبادئه، وإلا يلزم أن يكون العلم الأعلى فرعاً للعلم الأدنى، لأن الأعلى قد يستمد من الأدنى في بعض مبادئه. صرح به الشيخ الرئيس، فظهر منه أن ظن كون جميع العلوم فرعاً للإلهي من بعض الظنون. "منه".

٢٠ ح: الأمور.

٢١ ح - الواجب.

٢٢ ح ل - قيد.

فيه،^{٢٣} فحينئذ يكون موضوع العلم متعدّدًا مع تشارك ذلك المتعدد في أمر عام مشترك فيه؛^{٢٤} هو مطلق تلك الحثيات الصادقة عليها، كالمنطق؛ فإنه باحث عن أحوال أنواع المعقولات الثانية من حيث إيصالها الخاصة المشاركة في مطلق الإيصال، وبذلك عدّ علمًا واحدًا. وأما الأمور المتناسبة المشاركة في أمر مباين^{٢٥} بقيود حثيات البحث^{٢٦} عن تلك الأمور فعدّها موضوعًا لعلم واحد بعيد عن الاستحسان الذي / يبتني عليه أمر التدوين. ولذا عدّوا علم العدد علمًا برأسه، ولم يجعلوا^{٢٧} جزءًا من الهندسة مع أن المقدار والعدد متشاركان في أمر ذاتي هو الكم؛ فإن الأحوال المبحوث عنها في علم العدد ليس من جهة ما هو كم خاص؛ بل من جهة أنه قابل لأي نسبة اتفقت بلا ملاحظة كونه كمًا خاصًا. ألا يري أن أحوال العدد من جهة ما هو كم خاص مبحوث عنها في الهندسة، يظهر ذلك بتتبع المقالة السابعة والثامنة والتاسعة من كتاب أقليدس،^{٢٨} فموضوع الهندسة أشياء متناسبة، أعني: أنواع المقادير والكم المنفصل المتشارك في معنى الكم الذي هو قيد حثية الموضوع. والذي يبحث عنه^{٢٩} في الحكمة ليس عروض كله من جهة الوجود، كما لا يخفى، فلا وجه لجعل موضوع الحكمة أنواع الموجودات بسبب تشاركها في الوجود.

[١٥٠ و]

[٩.٠] الرابع: أن المفهوم من كلامه أن الحكمة علم واحد، متعدد موضوعه، وهو مجموع المسائل الباحثة عن أحوال أنواع الموجود،^{٣٠} فعلى هذا يكون كل من الحكمة النظرية والعملية جزءًا من هذا العلم الواحد الذي اعتبره، فلا وجه لقوله فيما سيجيء: «واعلم أن التعريفين المذكورين يتناولان الحكمة النظرية التي فسرناها، والحكمة العملية الباحثة عن أحوال الموجودات التي وجودها بقدرتنا واختيارنا»؛^{٣١} لأن تعريف الشيء لا يتناول أجزائه.

- ٢٣ ح ل - فيه.
- ٢٤ ح ل - فيه.
- ٢٥ وفي هامش ن ل: صرّح به الرازي في شرح الرسالة. "منه". انظر: تحرير القواعد المنطقية للرازي، ٢٣.
- ٢٦ وفي هامش ن ح ل: لأن قيد الحثية جزء من الموضوع، فوحده وإن كان بحسب الجنس توجب نوع الوحدة التي يستحسن بجنسها أن يعدّ الأشياء المتكثرة موضوع علم واحد. "منه".
- ٢٧ ن: لم يجعلوه.
- ٢٨ هو أقليدس المهندس النجار السوري (٢٨٣-٣٢٣ ق.م.). حكيم قديم العهد يوناني، له يد طولبي في علم الهندسة، وكتابه المعروف بكتاب الأركان أو الاستقصات، وسماه الإسلاميون الأصول، ولأقليدس أيضًا في هذا النوع كتاب المفروضات وكتاب المناظر وكتاب تأليف اللحون وغير ذلك. انظر: كتاب إخبار العلماء لابن القفطي، ٦٤.
- ٢٩ ح + في المعنى الذي هو قيد حثية الموضوع والذي يبحث.
- ٣٠ ن - الموجودات.
- ٣١ السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢١.

[١٠]. قال الشريف في بعض تصانيفه وفيما نقل عنه من حواشي شرح المواقف: «موضوع العلم قد يكون شيئاً واحداً، إما مطلقاً كالعدد للحساب، وإما مقيداً بجهة كالجسم من حيث إنه قابل للتغير للعلم الطبيعي».^{٣٢}

[١١]. أقول: فيه بحث؛ فإن الطبيعي يبحث عن الأحوال الخاصة بالجسم الفلكي أو العنصري أو غير ذلك من الأحوال الخاصة بنوع جسم جسم، يظهر ذلك^{٣٣} / بتتبع مباحث الطبيعي، فلو كان موضوعه واحداً - أعني: الجسم المطلق - يلزم أن يكون البحث عن الأحوال الخاصة بحثاً عن الأعراض الغريبة، وكذا الحال في الحساب؛ فإنه يبحث عن الأعراض الخاصة لنوع العدد، كالزوج والفرد وغير ذلك.

[١٥٠ظ]

[١٢]. لا يقال: إن^{٣٤} البحث عن الأحوال الخاصة بحث عن أحوال مطلق الجسم بتأويل أن الجسم له نوع حاله كذا، وهكذا في الحساب؛ لأننا نقول: هذا التأويل يتصور في جميع العلوم التي جعل الموضوع فيه^{٣٥} أشياء متناسبة بجعل المطلق موضوعاً لها وإرجاع الأحوال الخاصة إليه بأن يقال: إن قسمًا منه حاله كذا، وتخصيص التأويل ببعض المواضع تحكّم بحت.

[١٣]. ثم إن العبارة الصحيحة أن يقال بدل قوله: «للحساب» «العلم العدد والارثماتيقي»؛ فإن البحث عن العدد على الوجهين^{٣٦} الأول: هو البحث عن خواصه وأحواله التي يلزمه لأنه عدد. ويسمى العلم الباحث عن تلك الأحوال "علم العدد والارثماتيقي". وهو الذي موضوعه العدد مطلقاً. الثاني: البحث عن أحواله من جهة كيفية استعمال الأعداد المجهولة. والعلم الباحث عنه من هذه الجهة يسمى "علم الحساب". وموضوعه العدد لا مطلقاً؛ بل من جهة استعمال بعض لوازمه المجهولة. كذا ذكر الفاضل المحقق كمال الدين الحسن الفارسي^{٣٧} في

٣٢ حواشي شرح المواقف لحسن جليبي، ١/ ٤٤.

٣٣ ل - ذلك، [صح في الهامش].

٣٤ ح - إن.

٣٥ ح ل: فيها.

٣٦ ن: وجهين.

٣٧ هو كمال الدين الحسن ابن علي ابن الحسن الفارسي (ت. ٨١٧ هـ / ١٣١٨ م). المتوفى بتبريز. من تلامذة: ابن الخوام وقطب الدين الشيرازي. وله مصنفات: منها: أساس القواعد في أصول الفوائد، أي: شرح الفوائد الهائية لابن الخوام؛ تنقيح المناظر؛ البصائر في علم المناظر، وغيرها. انظر: كشف الظنون لحاجي الخليفة، ١/ ٤٧، ٤٨٣، ٥٠٠؛ ١٢٩٦/٢.

شرح البهائية،^{٣٨} وهو الفاضل الذي قال صاحب المواقف^{٣٩} في حقه: «من له كعب عال في العلوم الرياضية»^{٤٠}، ومما ذكرنا^{٤١} ظهر^{٤٢} أن الشريف ممن لم يتميز عنده علم الحساب عن علم العدد، فلا عجب، وقليل ما هم.

[١٤]. قال الشريف في شرح المواقف معترضاً على جعل موضوع الكلام معلوماً من حيث يتعلق به إثبات العقائد الدينية تعلقاً قريباً أو بعيداً: «نعم، يتجه أن الحيثية المذكورة لا مدخل لها في عروض القدرة للمعلوم مثلاً، فلا يكون عروضاً ذاتياً له / من تلك الحيثية»^{٤٣}.

[١٥١ و]

[١٥]. أقول: هذا مدفوع بأن يقال: إن قيد الحيثية هو قابلية التعلق، ولا شك أن قابلية المعلوم لتعلق إثبات العقائد الدينية هي قابلية للأحوال التي يثبت له لإثبات عقيدة دينية، كالقدرة والإرادة والعلم وسائر أحوال المعلوم التي لها دخل في إثبات العقيدة دخلاً قريباً أو بعيداً؛ لأن تلك الأحوال تقتضي تعلق إثبات العقائد بالمعلوم، فقابلية الأحوال عين قابلية التعلق؛ لأن القابلية للملزم يكفي قابلية اللازم، كما لا يخفى، على من له فطرة سليمة.^{٤٤} وقابلية الشيء للشيء هي منشأ لعروض ذلك الشيء، كما قالوا في موضوع المنطق: إن قابلية الإيصال قيد الحيثية، والإيصال من الأعراض الذاتية العارضة من هذه الحيثية. وكما قالوا أيضاً^{٤٥}: في الطبيعي: إن قابلية التغيير قيد الحيثية، والتغيير عرض ذاتي يعرض من تلك الحيثية.

- ٣٨ انظر لقول الفارسي: أساس القواعد في أصول الفوائد للفارسي، ٨٦-٩٦.
- ٣٩ هو عضد الدين الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م) عالم بالأصول والمعاني والعربية. ولي القضاء، وجرت له محنة مع صاحب كرمان، فحبسه بالقلعة، فمات مسجوناً. من تصانيفه: المواقف في علم الكلام، العقائد العضدية، جواهر الكلام، المدخل في علم المعاني والبيان والبديع، الفوائد الغيائية، شرح مختصر ابن الحاجب، الرسالة الوضعية. كشف الظنون لحاجي الخليفة، ١/٤١، ١٠٣، ٢٥٨، ٦١٦، ٨٩٨، ٢/١١٤٤-١١٤٥، ١٨٥٣-١٨٥٧، ١٨٩١-١٨٩٤.
- ٤٠ المتن في المواقف هكذا: "ورأيت بعض فضلاء زماننا ممن له في علم المناظر كعب عال...". المواقف للإيجي، ٢٤٣.
- ٤١ ن: ذكرناه.
- ٤٢ ل: وظهر مما ذكرنا
- ٤٣ شرح المواقف للرجاني، ١/٢٤.
- ٤٤ ن ل - لأن تلك الأحوال تقتضي تعلق إثبات العقائد بالمعلوم فقابلية الأحوال عين قابلية التعلق؛ لأن القابلية للملزم يكفي قابلية اللازم، كما لا يخفى، على من له فطرة سليمة، [صح في الهامش ن]. ح + ولا شبهة أن.
- ٤٥ ن - أيضاً.

[١٦]. قال^{٤٦} الشريف في شرح التذكرة: "السماء^{٤٧} كروي، والأرض كرويّة" مسألتيان مشتركتان بين الهيئته والطبيعي، والفرق بالبرهان؛ فإن الهيئته تثبتها بالبرهان الإثني، والطبيعي يثبتها بالبرهان اللّمي.

[١٧]. أقول: اشتراك المسألة بحيث لا يفرق إلا بالبرهان يهدم قاعدة "تمايز العلوم بحسب تمايز الموضوعات"، فلا بدّ أن يعتبر في موضوع الهيئته قيد ملحوظ في موضوعات جميع مسائله^{٤٨} غير معتبر في موضوع الطبيعي، فيمتاز به المسألة بلا احتياج في الفرق إلى اعتبار اختلاف البرهان؛ فإن جعل اختلاف البرهان قيد الحيثية يرد عليه أنه ليس منشأ لعروض الأحوال في الفنين، وقيد الحيثية لا بدّ أن يكون كذلك كما صرّح به.

[١٨]. وأيضاً: أن المطلوب بالبرهان في الهيئته هو الكرويّة الحسيّة، لا الحقيقيّة كما في الطبيعي. ولذا صرّحوا بأن تضاريس الأرض لا تضرّ كرويّة الأرض المطلوب إثباتها في الهيئته، فالمسألتيان مفترقتان بحسب المحمول أيضاً.

تمّت الرسالة.

٤٦ ح + الفاضل.

٤٧ ن: الفلك.

٤٨ ن: المسائل.

الإصدار
السبع الشداد^١؛
لمولانا لظفي (ت. ٩٠٠ هـ / ١٤٩٥ م)

[١٢٧ظ]

/ بسم الله الرحمن الرحيم

[١.] حمدًا لك اللهم^٢ يا من هو الموجود في كل مكان، المحمود بكل لسان، أنت الذي جعل الأرض مهادًا، وخلق السماء^٣ سبعا شدادًا. وأصلي على نبيك محمد المبعوث لهدم عادات الملل، وموضوعات النحل، ليهديهم إلى الدين القويم، والصراط المستقيم، وعلى آله وأصحابه المهتدين، ومن تبعهم إلى يوم الدين.

[٢.] فلما شرفني الله تعالى بالسعادات القدسية والكرامات الإنسية حيث يسّر لي طريق المباحثة عند السلطان الأعظم الأعلم، والخاقان المعظم المكرم، ينبوع العدل والحكم، معدن اللطف والكرم، الملكي النسيم، القدسي الشهيم، السلطان ابن السلطان، سلطان بايزيد بن محمد خان، باحث^٤ بقدر ما في طاقة الإنسان، لكن لم يتميز وجه الحق عن أستار البطلان، لا لتقصير في البيان؛ بل للعادة السوء بين أهل الزمان من العناد والعدوان، حسدًا بما آتاني الله الملك المنان، فأمرني أن أكتب محصول المقالة في هذه الرسالة لينظر العلماء العظام والفضلاء الفخام ليحققوا^٥ الحق ويطلوا الباطل، ويميزوا بين المفضول والفاضل، فكتبت ما قلته في حضرته مع أسئلة آخر مناسبة للمقام، واجتهدت في تحقيق المقال بالنقص والإبرام، وسميت الأسئلة بـ"السبع الشداد"^٦؛ والله الهادي إلى سبيل الرشاد.

٤٩ هذا تحقيق للإصدار الثاني من السبع الشداد لمولانا لظفي.

٥٠ س ع - اللهم.

٥١ من ق؛ س ع غ: الأرض.

٥٢ وفي هامش س ع غ: حذف مفعول "باحث"، وفيه ما فيه. "منه".

٥٣ غ: ليحققوا.

٥٤ وفي هامش س ع غ: والسؤال في الحقيقة تسعة، إلا أنه جعل السؤالين من التتمات؛ ولذلك يسمى الأسئلة بـ"السبع الشداد". "منه".

[٣.] اعلموا يا جماهير الأفاضل العظام، ومشاهير الأماثل الكرام، حيّاكم الله وبياكم، أني أسئلكم عن وجه مواضع التبس عليّ من كلام السيد الشريف -عامله الله بلطفه اللطيف- في مباحث الموضوع، فظننتها غير معقول ومطبوع، سؤال متعشّ محروور لا سؤال ممتحن مغرور، فإن كان ما عندكم من الكثير والقليل، ما يشفي العليل،^{٥٥} ويروي^{٥٦} الغليل^{٥٧} فتنعموا عليّ لتفوزوا ثناء جميلاً وأجرًا جزيلاً، وإلا، فالله بيني وبينكم، وكفى بالله وكياًلاً.

[٤.] قال الشريف في حواشي المطالع بعد تعريف الحكمة بأنه علم باحث عن أحوال أعيان الموجودات، وتعريفها بحذف قيد «الأعيان» «وعلى^{٥٨} التعريفين ليس موضوع الحكمة شيئاً واحداً هو الموجود مطلقاً أو الموجود الخارجي، وإلا لم يجز أن يبحث فيها عن الأحوال المختصة بأنواعها؛ بل موضوعها أشياء متعددة متشاركة^{٥٩} في أمر عرضي -هو الوجود المطلق أو الخارجي-، وحينئذ يجب أن يقيّد الأحوال المشتركة بقيود مخصّصة لها بواحد واحد من تلك الأشياء، لأن لا تكون من الأعراض العامة الغريبة».^{٦٠}

[٥.] أقول: فيه بحث من وجوه:

[٦.] الأول: أن البحث / عن الأمور العامّة وظيفّة الفلسفة الأولى، المسماة بـ"الإلهي" الباحث عن الموجود المطلق من حيث هو موجود بلا تقييد بقيود خاص، فإنهم قالوا: إنية موضوع الإلهي بينة بنفسها، وموضوعات سائر العلوم مبرهنة فيه بقسمة موضوعه إليها، فموضوعه ليس إلا الموجود، ولا يبحث فيه عن الأحوال الخاصة بأنواع الموجودات، أي: العارضة لها بعد كونها نوعاً متهيئاً^{٦١} لقبول الأعراض. وأما البحث عن الأحوال التي يصير الموجود بها نوعاً متكماً، فهو بحث عن أحوال الموجود المطلق بحسب كيفية صيرورته نوعاً متكماً، فالبحث

[١٢٨و]

٥٥ س غ - ما يشفي العليل.

٥٦ غ: ويرى.

٥٧ س - ويروي الغليل، [صح في الهامش].

٥٨ وفي هامش س غ: مقول قول الشريف. "منه".

٥٩ س ع: مشاركة.

٦٠ السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢٠.

٦١ وفي هامش س غ: وهذا التحقيق بزيادة التفصيل المذكور في إلهيات الشفاء. "منه".

عن الواجب والمقولات العشرة والهيولى والصورة والعقول وأمثال ذلك بحث عن أحوال الموجود، بحسب كيفية انقسامه إلى هذه الأمور. وأما البحث عن الأحوال الخاصة بتلك الأمور بعد تكملها نوعاً متهيئاً لعروض الأحوال التي تعرض لها بحسب نوعيتها فلا يكون في الإلهي؛ بل في فروعها^{٦٢} أو في سائر العلوم الحكمية. صرح بذلك الشيخ الرئيس في رسالة له في تقسيم أصول الحكمة وفروعها،^{٦٣} فعلى هذا لا حاجة في البحث عن الأمور العامة إلى التقييد بالقيود المخصصة؛ لأن تلك الأمور العامة عارضة للموجود من حيث هو موجود، فالبحث عنه بحث إلهي، يعرف ذلك بتتبع كتب الإلهي.

[٧]. الثاني: أن الأحوال العامة إذا اعتبر بالقيود المخصصة وجعل موضوع الحكمة أنواع الموجودات لا الموجود المطلق يلزم أن لا يكون لهم علم يبحث فيه عن أحوال الموجود المطلق^{٦٤} حتى يثبت فيه إنيات موضوعات العلوم الحكمية بقسمة الموجود إليها، وبيان وجود كل قسم مما يحتاج إلى البيان؛ بل يلزم أن يكون وجود كل من الواجب والجوهر والعرض مثبتاً له في فنه مخصصاً بالقيود، فيلزم منه أن تكون إنية الموضوع مطلوباً بالبرهان في فنه، وذلك باطل بالاتفاق.^{٦٥}

[٨]. الثالث: أن المعهود فيما إذا كان الموضوع أشياء متعددة أن^{٦٦} يكون الأمر المشترك فيه قيد حيثية الموضوع بأن تكون قيود^{٦٧} الحيثيات في تلك الأشياء المتناسبة أنواع ذلك الأمر المشترك فيه، فحيثنذ يكون موضوع العلم متعدداً مع تشارك ذلك المتعدد في أمر عام مشترك فيه هو مطلق تلك الحيثيات الصادقة عليها، كالمنطق؛ فإنه باحث عن أحوال أنواع المعقولات

٦٢ وفي هامش س غ: ومن ظن أن الإلهي لا فروع له لم يشم رائحة الحكمة. "منه".

٦٣ كتاب أقسام الحكمة وتفصيلها له لابن سينا. | وفي هامش س غ: فرعية الفن للفن كون مسأله مستخرجة من أصوله وقواعده يجعلها كبرى لصغرى سهولة الحصول، لا أن يكون مستمداً منه في بعض مبادئه، وإلا يلزم أن يكون العلم الأعلى فرعاً للعلم الأدنى، لأن الأعلى قد يستمد من الأدنى في بعض مبادئه. صرح به الشيخ الرئيس، فظهر منه أن ظن كون جميع العلوم فرعاً للإلهي من بعض الظنون. "منه".

٦٤ وفي هامش س غ: لوجهين: الأول: أن موضوع كل فن لابد أن يكون مسلماً الإنية في فنه. الثاني: أن الوجود لا يمكن أن يكون من المطالب العلمية؛ لأن المطالب لابد أن يكون الموضوع فيها مسلماً الإنية، فلو كان الوجود من المطالب يلزم تحصيل الحاصل. "منه".

٦٥ س - بالاتفاق.

٦٦ س ع: وأن.

٦٧ غ: صورة.

الثانية^{٦٨} من حيث إيصالها الخاصة المتشاركة في مطلق الإيصال، وبذلك عدّ علمًا واحدًا. وأما الأمور المتناسبة المتشاركة في أمر مباين^{٦٩} بقيود حيثيات البحث^{٧٠} عن تلك الأمور فعدها موضوعًا لعلم واحد بعيدٌ عن الاستحسان الذي يبتني عليه أمر / التدوين. ولذا عدّوا علم العدد علمًا برأسه، ولم يجعلوا جزءًا من الهندسة مع أن المقدار والعدد متشاركان في أمر ذاتي هو الكم؛ فإن الأحوال المبحوث عنها في علم العدد ليس من جهة ما هو كم خاص؛ بل من جهة^{٧١} أنه قابل لأي نسبة اتفتت بلا ملاحظة كونه كمًا خاصًا. ألا يري أن أحوال العدد من جهة ما هو كم خاص مبحوث عنها في الهندسة، يظهر ذلك بتتبع المقالة السابعة والثامنة والتاسعة من كتاب أقليدس، فموضوع الهندسة أشياء متناسبة، أعني: أنواع المقادير والكم المنفصل^{٧٢} المتشارك^{٧٣} في معنى الكم الذي هو قيد حيثية الموضوع. والذي يبحث عنه في معنى الكم الذي هو قيد حيثية الموضوع. والذي يبحث عنه في الحكمة ليس عروض كله من جهة الوجود، كما لا يخفى، فلا وجه لجعل موضوع الحكمة^{٧٤} أنواع الموجودات بسبب تشاركها في الوجود.

[١٢٨ظ]

[٩.٠] الرابع: أن المفهوم من كلامه أن الحكمة علم واحد متعدد موضوعه وهو مجموع المسائل الباحثة عن أحوال أنواع الموجود، فعلى هذا يكون كل من الحكمة النظرية والعملية جزءًا من هذا العلم الواحد الذي اعتبره، فلا وجه لقوله فيما سيجيء: «واعلم^{٧٥} أن التعريفين المذكورين يتناولان الحكمة النظرية التي فسرناها^{٧٦} والحكمة العملية الباحثة عن أحوال الموجودات التي وجودها بقدرتنا واختيارنا»؛^{٧٧} لأن تعريف الشيء لا يتناول أجزائه.

- ٦٨ ع - الثانية.
- ٦٩ وفي هامش س ع غ: صرح به الرازي في شرح الرسالة. "منه". انظر: تحرير القواعد المنطقية للرازي، ٢٣.
- ٧٠ وفي هامش س ع غ: لأن قيد حيثية جزء من الموضوع، فوحدته وإن كان بحسب الجنس توجب نوع الوحدة التي يستحسن بجنسها أن يعدّ الأشياء المتكثرة موضوع علم واحد. "منه".
- ٧١ وفي هامش س ع غ: وهو معنى العديدة وهو غير اعتبار كونه كمًا خاصًا، كما لا يخفى. "منه".
- ٧٢ غ - المنفصل.
- ٧٣ س ع: المشارك.
- ٧٤ غ - ليس عروضًا كله من جهة الوجود، كما لا يخفى، فلا وجه لجعل موضوع الحكمة. [صح في الهامش].
- ٧٥ وفي هامش س ع غ: مقول قول. "منه".
- ٧٦ وفي هامش س ع غ: أي: فيما سبق حيث قال: جعل المنطق من أقسام الحكمة النظرية الباحثة عمدًا لا يكون وجوده بقدرتنا واختيارنا. "منه".
- ٧٧ السيد على شرح المطالع للجرجاني، ٢١.

[١٠]. قال الشريف في شرح المواقف معترضاً على جعل موضوع الكلام معلوماً من حيث يتعلق به إثبات العقائد الدينية تعلقاً قريباً أو بعيداً: «نعم»^{٧٨}، يتجه أن الحيثية المذكورة لا مدخل لها في عروض القدرة للمعلوم مثلاً، فلا يكون عروضاً ذاتياً له من تلك الحيثية»^{٧٩}.

[١١]. أقول: هذا مدفوع بأن يقال: إن قيد الحيثية هو قابلية التعلق، ولا شك أن قابلية المعلوم لتعلق إثبات العقائد الدينية هي قابلية للأحوال التي يثبت له لإثبات عقيدة دينية، كالقدرة والإرادة والعلم وسائر أحوال المعلوم التي لها دخل في إثبات العقيدة دخلاً قريباً أو بعيداً؛ لأن تلك الأحوال تقتضي تعلق إثبات العقائد بالمعلوم، فقابلية الأحوال عين قابلية التعلق؛ لأن القابلية للملزوم يكفي قابلية اللازم، كما لا يخفى، على من له فطرة سليمة. ثم لا شبهة أن قابلية الشيء للشيء هي منشأ لعروض ذلك الشيء، كما قالوا في موضوع المنطق: إن قابلية الإيصال قيد الحيثية، والإيصال من الأعراض الذاتية العارضة من هذه الحيثية. وكما قالوا أيضاً في الطبيعي: إن قابلية التغير قيد الحيثية، والتغير^{٨٠} عرض ذاتي يعرض من تلك الحيثية.

[١٢]. قال صاحب التذكرة^{٨١} في الفصل الأول من الباب الثاني: «ولا يمكن إسناد الحركة الأولى إلى الأرض لكونها ذات مبدأ ميل مستقيم، / فيمتنع^{٨٢} أن تتحرك على الاستدارة»^{٨٣}.

[١٢٩و]

[١٣]. وقال الشريف في شرحه: «ولقائل أن يقول: هذه المسألة مشتركة بين الطبيعيات والتعليميات، والاختلاف بحسب البرهان، فإذا أثبت بما ذكره من البرهان اللمي كانت مسألة طبيعية لا تعليمية. ولذلك تراهم يتحاشون في المسائل المشتركة كاستدارة السماء والأرض عن البيانات اللمية، ويتمسكون فيها بالأموار المبنية على الرصد»^{٨٤}.

٧٨ وفي هامش ع: مقول قوله. "منه".

٧٩ شرح المواقف للجرجاني، ١/ ٢٤.

٨٠ ع - والتغير.

٨١ هو أبو جعفر نصير الدين محمد بن محمد بن الحسن الطوسي (ت. ٦٧٢ هـ / ١٢٧٤ م). عالم في العلوم العقلية، وفلكي، وفيلسوف، ومتكلم. علامة بالأرصاد والمجسطي والرياضيات. علت منزله عند هولاكو. وابتنى بمراغة قبة ورسدا عظيمًا. توفي في بغداد، ودفن في الكاظمة. وله مؤلفات، منها: تجريد العقائد، تجريد المنطق، التذكرة في علم الهيئة. انظر: أعيان الشيعة، ٩/ ٤١٥-٤١٨.

٨٢ ع: فيه.

٨٣ التذكرة للطوسي، ١٠٧.

٨٤ شرح التذكرة للجرجاني، ١٣ ظ.

[١٤]. ثم قال المصنف في آخر^{٨٥} الفصل: «وهذه الأدلة إنّيّة تفيد الوقوع، والتي تفيد وجوب الوقوع من اللميّات ما يذكر في كتاب السماء والعالم من العلم الطبيعي»^{٨٦}.

[١٥]. وقال الشريف في شرحه: «ولا يذهب عليك أن كلامه هذا يدلّ على أن مسائل هذا الفصل مشتركة بين العلمين. والفرق بحسب البرهان، كما نبهناك^{٨٧} عليه، فكن على بصيرة من الأمر»^{٨٨}. انتهى كلامه.

[١٦]. أقول: اشتراك المسألة عبارة عن الاتّحاد في الموضوع والمحمول، لا في قيد الحيثية أيضاً، وإلا ينهدم قاعدة "تمايز العلوم بحسب تمايز الموضوعات"، فقيد الحيثية ملحوظة في كل مسألة من مسائل العلم الذي اعتبر في موضوعه ذلك القيد، وبه تمتاز المسألة المشتركة بحسب العلمين.

[١٧]. لا يقال: اتّحاد موضوع المسألة يقتضي الاتّحاد في قيد الحيثية؛ لأننا نقول: موضوع المسألة هو الذات التي ثبت له الأحوال العارضة باعتبار قيد الحيثية^{٨٩}، لا الذات مع قيد الحيثية؛ إذ الأحوال لا يثبت للمجموع من الحيثية التي هي جزء من ذلك المجموع، وهو ظاهر. نعم، تلك الحيثية معتبرة وملحوظة في إثبات الأحوال لموضوع المسألة على معنى أن الحال المثبت له هو العارض من تلك الحيثية، وكذا حال الحيثية^{٩٠} بالنسبة إلى موضوع الفن؛ فإنه هو الذات الملحوظة بتلك الحيثية على كونها خارجة عنها، لا المجموع المركب منهما.

[١٨]. إن قيل: اشتراك المسألة -على ما ذكرت- يوجب أن يكون كل من القيدين المعتبرين في موضوع العلمين اللذين اشتراك المسألة بينهما منشأ لعروض حال واحد، فكيف يصحّ ذلك؟ قلنا: يجوز أن يكون للحال الواحد منشأ قريب وبعيد يستلزم ذلك القريب، فإذا اعتبر القريب حيثية الموضوع في فن والبعيد في فن آخر يجوز أن يثبت الحال الواحد لموضوع

٨٥ ع + هذا.

٨٦ التذكرة للطوسي، ١٠٧.

٨٧ وفي هامش ع: يشير إلى اعتراضه الذي ذكره سابقاً. "منه".

٨٨ شرح التذكرة للجرجاني، ١٤ و.

٨٩ ع - لأننا نقول: موضوع المسألة هو الذات التي ثبت له الأحوال العارضة باعتبار قيد الحيثية.

٩٠ ع - وكذا حال الحيثية.

واحد في كل من الفئتين من الحيثيتين كالكرية الثابتة للأرض^{٩١} على العرض^{٩٢} فإن المادة منشأ بعيد لعروضها لها باعتبار أنها منشأ لعروض الحجمية التي هي منشأ لعروض الكرية، فيجوز في كل من الطبيعي والهيئية أن يبحث عنها.

[١٩]. وإذا تمهد هذا، فنقول ما ذكره الشريف فاسد من وجهين:

[٢٠]. الأول: أنه لا نسلم أن المسائل المذكورة في الفصل الأول إذا كانت مشتركة ويثبت بالبرهان اللمي في الهيئية تكون المسألة طبيعية، لا تعليمية؛ لأنه يكفي / في الفرق تمايز القيد^{٩٣} للمعتبرين في موضوعي الفئتين؛ لأن اشتراك المسألة لا يهدم قاعدة تمايز مسائل موضوعي العلمين وإن كان بحسب الجنس؛ إذ اشتراك المسألة لا يقتضي الاشتراك في قيد الموضوع أيضًا لما علمته سابقًا، فلا بد أن يعتبر في موضوع الهيئية قيد ملحوظة في موضوعات جميع مسائله غير معتبرة^{٩٤} في موضوع الطبيعي، فيمتاز به المسألة بلا احتياج في الفرق إلى اعتبار اختلاف البرهان، فحصر الفرق بين المسألة المشتركة بالنسبة إلى الفئتين في اختلاف البرهان والاعتراض^{٩٥} بكون المسألة طبيعية إذا أثبت^{٩٦} بالبرهان الملمي باطل. وليس له أن يقول قيد الحيئية البرهان، فإذا لم يختلف البرهان^{٩٧} يلزم عدم التمايز بالحيئية؛ لأن البرهان ليس منشأ عروض الأحوال، فلا يكون قيد حيئية الموضوع. وأما تحاشي أصحاب التعاليم عن البيانات اللمية فليس لما ذكره الشريف؛ بل لأن الأحوال التي تصدوا لإثباتها إنما هي بحسب الحس، والبيانات اللمية تثبت بها اقتضاء الطبيعة لتلك الأحوال بحسب الحقيقة إن لم يمنعها مانع، مثلًا المطلوب في الطبيعي كون الكرية مقتضى طبيعة الأرض والسماء إن لم يمنع مانع، وثبت ذلك فيه بالبيانات اللمية، ولا يلزم من تلك البيانات كريتتهما بحسب الحس بجواز أن يعرض لهما عارض يخرجهما عن الكرية الحسية، وإن كان قد يثبت فيه أيضًا عدم

٩١ غ: للأعراض.

٩٢ وفي هامش س ع غ: قوله "على العرض" إشارة إلى تزييفه الذي يذكرها عن قريب من أن الكرية في فئتين ليست بمعنى واحد. "منه".

٩٣ غ: القيد.

٩٤ ع غ - معتبرة.

٩٥ غ: الأعراض.

٩٦ ع: ثبت.

٩٧ غ - الملمي باطل، وليس له أن يقول: قيد الحيئية البرهان فإذا لم يختلف البرهان، [صح في الهامش].

جواز عروض العارض المانع عن الكرية في السماء بيان آخر فمجرد إثبات الكرية بالبيان اللمي لا يفي في معاهد الهيئة، ولذا يتحاشون عن البيان اللمي إلى البيان الإني. ومما ذكرناه ظهر بطلان قول صاحب التذكرة أيضًا، وهو قوله: «وهذه الأدلة إلخ»؛ لأن المثبت بالبيان الإني غير المثبت بالبيان اللمي لما عرفت، وكذا قوله: «لكونها مبدأ ميل مستقيم، فيمتنع أن يتحرك على الاستدارة»، لأن اللازم منه أن لا يتحرك على الاستدارة طبعًا على ما يقتضيه البيان اللمي، فيجوز أن يتحرك على الاستدارة حركة عرضية على الدوام، كحركة كرة الأثير بالحركة الأولى على الاستدارة بالعرض بمتابعة/بمشايعة فلك القمر المتحرك بالحركة الأولى بالعرض كسائر الممثلات التابعة للفلك الأطلس في حركته اليومية. والحركة العرضية غير الحركة القسرية، فلا يندفع ذلك بأن يقال: "لا دوام للقمر لاستلزامه التعطيل في الوجود." ومما ذكرناه^{٩٨} أيضًا ظهر بطلان قول من قال بناءً على أن الفرق في المسألة المشتركة ليس إلا باختلاف الدليل من أن اشترك المسألة لا يصح؛ لأنه يلزم منه أن لا تمايز العلوم والمسائل بحسب تمايز الموضوعات، فإن جعل البرهان / قيد الحثية يرد عليه أنه ليس منشأ لعروض الأحوال، فلا صحة لاشتراك المسألة.

[١٣٠ و]

[٢١]. الثاني: أن المطلوب بالبرهان في الهيئة هو الكرية الحسية لا الحقيقية، كما في الطبيعي؛ ولذا صرحوا^{٩٩} بأن تضاريس الأرض لا تضر كرية الأرض المطلوب إثباتها في الهيئة. والشريف بنفسه أيضًا معترف به حيث قال في شرح قول صاحب التذكرة: «الفصل الأول في استدارة السماء والأرض»: «أورد في هذا الفصل أحكاماً: الأول: أن السماء مستديرة الشكل والحركة بحسب الحس، فإنه مطلب من مطالب هذا العلم يتبين فيه بأدلة إنية وأمارات مقنعة. وأما استدارتها فيها بحسب الحقيقة، فمن مطالب العلم^{١٠٠} الطبيعي يتبين فيه براهين لمية. الثاني:

٩٨ غ - ذكرناه.

٩٩ وفي هامش س ع غ: والعجب من جهلة من زماننا أنهم زعموا اعتراض علي ما ذكره الشريف في شرحه التذكرة عين اعتراض هذا القائل. مع أن حاصل ما ذكرته: إثبات اشتراك المسألة بناءً على إثبات فرق آخر غير اختلاف البرهان. وحاصل ما ذكره: إبطال اشتراك المسألة؛ زعمًا منه أن الفرق منحصر في اختلاف البرهان. فأين هذا من ذلك. وكان الاشتباه في الزمن السابق من الأمثال، فابتلانا الله بزمان يقع فيه الاشتباه من أمثلة من الأصداد. أعاذنا الله وإياكم من شرّ الجهلة السفلة. "منه".

١٠٠ التذكرة للطوسي، ١٠٣.

١٠١ غ - بين فيه بأدلة إنية وأمارات مقنعة، وأما استدارتها فيها بحسب الحقيقة فمن مطالب العلم.

أن الأرض بل سطحها الظاهر مستديرة الشكل حساً»^{١٠٢} انتهى كلامه. فعلى هذا، فالمسألان مفترقتان بحسب المحمول، فلا يصح اشتراكهما بين الفنين.

[٢٢]. وهذا تمام الأسئلة السبعة الواردة^{١٠٣} على^{١٠٤} كلام الشريف المسماة بـ"السبع الشداد".

[٢٣]. ولنا بحثان آخران في كلام الشريف مما قاله في مباحث الموضوع أيضاً حيث قال في بعض تصانيفه، وفيما نقل عنه من حواشي شرح المواقف: «موضوع العلم قد يكون شيئاً واحداً، إما مطلقاً كالعدد للحساب، وإما مقيداً بجهة كالجسم من حيث إنه قابل للتغير للعلم الطبيعي»^{١٠٥}.

[٢٤]. أقول: فيه بحث^{١٠٦}؛ فإن الطبيعي يبحث عن الأحوال الخاصة بالجسم الفلكي أو العنصري أو غير ذلك من الأحوال الخاصة بنوع جسم جسم، يظهر ذلك بتتبع مباحث الطبيعي، فلو كان موضوعه واحداً - أعني: الجسم المطلق - يلزم أن يكون البحث عن الأحوال الخاصة بحثاً عن الأعراض الغريبة، وكذا الحال في الحساب؛ فإنه يبحث عن الأعراض الخاصة بنوع العدد،^{١٠٧} كالزوج والفرد وغير ذلك.

[٢٥]. لا يقال: إن البحث عن الأحوال الخاصة بحث عن أحوال مطلق الجسم بتأويل أن الجسم له نوع حاله كذا، وهكذا في الحساب؛ لأننا نقول: هذا التأويل يتصور في جميع العلوم التي جعل الموضوع فيها أشياء متناسبة بجعل المطلق موضوعاً لها وإرجاع الأحوال الخاصة إليه بأن يقال: إن قسمًا منه حاله كذا، وتخصيص التأويل ببعض المواضع تحكّم بحت.

[٢٦]. ثم إن العبارة الصحيحة أن يقال بدل قوله: «للحساب» «لعلم العدد أو الأثرماطريقي»؛ فإن البحث عن العدد على وجهين: الأول: هو البحث عن خواصّه وأحواله التي يلزمه لأنه

١٠٢ شرح التذكرة للجرجاني، ٩ ظ.

١٠٣ وفي هامش س ع غ: اعتبر الأسئلة على الشريف، ولم يعتبر السؤالين الواردين على الطوسي؛ لأن بناء الرسالة للاعتراض على الشريف، والاعتراض على الطوسي إنما وقع الاستطراد؛ ولذا يسمى الأسئلة بـ"السبع الشداد". "منه".

١٠٤ غ - على.

١٠٥ حواشي شرح المواقف لحسن جلبي، ١/٤٤.

١٠٦ وفي هامش س ع غ: وإنما جعلنا هذين البحثين في تنمة الأسئلة السبعة، ولم نجعل من أصل الأسئلة؛ لأنه يكمن حلّها بتحقيق المقام تحقيقاً لم يطلع عليه الأقوام إلى هذه الأيام. "منه".

١٠٧ غ - العدد.

عدد. ويسمى العلم الباحث عن تلك الأحوال "علم العدد والآرثماطريقي". وهو الذي موضوعه العدد مطلقاً. والثاني: البحث عن أحواله من جهة كيفية استعمال^{١٠٨} الأعداد المجهولة. والعلم الباحث عنه من / هذه الجهة يسمى "علم الحساب". وموضوعه العدد لا مطلقاً؛ بل^{١٠٩} من جهة استعمال بعض لوازمه المجهولة. كذا ذكر^{١١٠} الفاضل المحقق كمال الدين الحسن الفارسي في شرح البهائية^{١١١}، وهو الفاضل الذي قال صاحب المواقف في حقه: «من له كعب عال في العلوم الرياضية»^{١١٢}. ومما ذكرناه ظهر أن الشريف ممن لم يتميز عنده علم الحساب عن علم العدد، فلا عجب، وقليل ما هم.

تمت الرسالة.

[١٣٠ظ]

المصادر والمراجع

- الأجوبة على اعتراضات السبع الشداد؛
مولانا عذاري (ت. ٩٠١ هـ / ١٤٩٦ م).
المكتبة السلিমانيّة، قسم حسن حسني باشا، رقم ٦٠٠.
أساس القواعد في أصول الفوائد؛
كمال الدين الحسن ابن علي ابن الحسن الفارسي (ت. ٧١٨ هـ / ١٣١٩ م).
تحقيق: مصطفى الموالي، معهد المخطوطات العربية، القاهرة ١٩٩٤.
أعيان الشيعة؛
أبو محمد سيد محسن بن عبد الكريم بن علي محسن أمين (ت. ١٣٧١ هـ / ١٩٥٢ م).
تحقيق: حسن أمين، دار التعارف للمطبوعات، بيروت ١٤٠٣ هـ / ١٩٨٣ م.
تاريخ الحكماء؛
أبو الحسن جمال الدين علي بن يوسف القفطي (ت. ٦٤٦ هـ / ١٢٤٨ م).
تحقيق: يوليوس ليبيرت، لايبزيغ ١٩٠٨.
- ١٠٨ غ: الاستعمال.
١٠٩ غ - بل.
١١٠ غ + بعض.
١١١ انظر لقول الفارسي: أساس القواعد في أصول الفوائد للفارسي، ٨٦-٩٦.
١١٢ المتن في المواقف هكذا: "ورأيت بعض فضلاء زماننا ممن له في علم المناظر كعب عال...". المواقف للإيجي، ٢٤٣.

تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية؛

أبو عبد الله قطب الدين محمد بن محمد التحتاني الرازي (ت. ٧٦٦ هـ / ١٣٦٥ م).

تحقيق: مصطفى البابي الحلبي، القاهرة ١٩٤٨.

حاشية على شرح المواقف؛

فناري حسن جلبي (ت. ٨٩١ هـ / ١٤٨٦ م).

تصحیح: السيد محمد بدر الدين الحلبي، مطبعة السعادة، مصر ١٣٢٥ هـ / ١٩٠٧ م.

السيد على شرح المطالع (شرح لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار)؛

أبو الحسن علي بن محمد بن علي بن علي السيد الشريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٢٧٧.

شرح التذكرة؛

أبو الحسن علي بن محمد بن علي بن علي السيد الشريف الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

مكتبة كوبريلي التركية، فاضل أحمد باشا، رقم ٩٤٦.

شرح المواقف؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)؛ السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٢٧٧.

تصحیح: محمود عمر الدمياطي، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٩ هـ / ١٩٩٨ م.

شرح المواقف للإيجي ومعه حاشيتا السالكوتي والجلبي على شرح المواقف؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)؛ السيد الشريف علي بن محمد الجرجاني (ت. ٨١٦ هـ / ١٤١٣ م).

دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٢٧٧.

دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٣٣ هـ / ٢٠١٢ م.

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون؛

مصطفى بن عبد الله كاتب جلبي الشهير بحاجي خليفة (ت. ١٠٦٧ هـ / ١٦٥٧ م).

تصحیح: محمد شرف الدين يالفتيا، رفعت بيلكه الكليسي، دار إحياء التراث العربي، بيروت ٢٠٠٨.

لوامع الأسرار في شرح مطالع الأنوار؛

أبو عبد الله محمد بن محمد الرازي التحتاني (ت. ٧٧٦ هـ / ١٣٦٥ م).

دار الطباعة العامرة، إستانبول ١٢٧٧ هـ.

المواقف في علم الكلام؛

القاضي عضد الدين عبد الرحمن الإيجي (ت. ٧٥٦ هـ / ١٣٥٥ م)؛

عالم الكتب، بيروت د. ت.

Critical Edition and Analysis of Mulla Lutfi's *al-Sab' al-shidād*

Eşref Altaş

In this article, we examined the work of a martyred Ottoman scholar Mulla Lutfi named *al-Sab' al-shidād*, which means “seven firm questions”. In the Ottoman Empire, especially during the period of Mehmed II, verbal scientific debates had become quite common. These verbal debates continued in the period of Bayezid II as well. One of the best examples of these debates took place between Mulla Lutfi and Mulla Izārī, and possibly Hatibzāda. According to our findings, some of Jurjānī's views in *Ḥāshiya 'alā Lavāmi'* were criticized by Mulla Lutfi in his work named *Ḥāshiya 'alā Ḥāshiya 'alā Lavāmi'*, and these criticisms have sparked the discussion that took place in the presence of Sultan. While the verbal debate could not bring out the truth from Mulla Lutfi's point of view, it ended with the overwhelming superiority of his rivals Mulla Lutfi and Hatibzāda. Due to complaints about the course of the discussion, the moral attitudes of participants, and the outcome of the discussion, Sultan Bayezid II specifically ordered Mulla Lutfi to express himself again, and others to answer. Therefore, Mulla Lutfi added three more questions to the four questions he expressed before in the discussion. These questions concerned the subject of philosophy and kalam, the subject of the science of numbers and arithmetic, differentiation of the subjects of sciences, the unity of subject of the science, and how the common issues are treated differently in two different sciences. Mulla Lutfi initially summarized the topic of the discussion and listed his criticisms towards Jurjānī, and finally asserted his own views. Since the number of questions was seven, he gave the name of *al-Sab' al-shidād*, meaning ‘seven firm questions’ to his work which dealt with these criticisms. He chose this name as a reference to an expression in the Holy Qur'ān.

After *al-Sab' al-shidād* was written, Mulla Izārī and an unknown author wrote a treatise against this work and replied to Mulla Lutfi. Tashköprüzāda evaluated

these written works, questions and answers in his work called *al-Livā' al-marfū'* and declared Mulla Lutfī the winner in the written discussion, considering that Mulla Lutfī's objections were not answered properly. Mulla İzārī, author of *Risāla fī daf' al-shubuh*, and Tashköprizāda have written their criticisms considering this particular version of the text, which we called the "A" version and reviewed. However, it seems that Mulla Lutfī has rechecked this version, changed the order of the last three questions, and rewritten the discussion of "whether the issues of the sciences can be differentiated from each other by the type of evidence used" in detail. Although the number of questions has not changed, we named this version "version B" and also reviewed it as well because of the detailed writing of the last question.

Thus, this work [a] provides a detailed description of the name of the treatise, the date, and the reason for writing. [b] identifies the differences in the writing process and detects the two versions of the work. [c] brings up the place of the treatise in the tradition of philosophy, the issues the treatise discusses, and the literature that emerged on this discussion. [d] tries to demonstrate how the issue of "the subjects in sciences" is discussed in detail. [e] exemplifies the approach of Ottoman scholars to a scientific authority like Jurjānī. [f] makes it easier for readers to reach the work by conducting a critical edition of both versions of a work of a martyred scholar.

Keywords: Mulla Lutfī, Jurjānī, *al-Sab' al-shidād*, Ottoman thought, subject of sciences.